

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Túri Tamás
Spira Ferenc históriájának magyar és erdélyi recepciójáról 103
- Szakál Anna
Az ismeretlen Kriza János és ismeretlen gyűjtőtársai 131
- Sárai Szabó Katalin
A modernitás és az unitarizmus. 150 éve született Perczelné Kozma Flóra,
a szabadelvű vallásosság „apostolnője” 142
- Gaal György
Gál Kelemen, a Brassai-kutató 164

MŰHELY

- Lakatos Csilla
A házasságra való felkészítés elméleti és gyakorlati kérdései 177

SZÓSZÉK – ŪRASZTALA – SZERTARTÁSOK

- Szabó Előd
A Lélek kötele (ApCsel 2,1–4) 198
- Bálint Róbert Zoltán
A biztos támasz: a változatlan szeretet (Ézs 46,4) 202

KÖNYVSZEMLE

Vajda András: <i>Az írás és az írott szó hatalma. Az írás a mindennapokban egy Maros megyei településen</i> (Keszeg Vilmos)	205
Kivonatok	208
Halottaink	211

TANULMÁNYOK

Túri Tamás¹

Spira Ferenc históriájának magyar és erdélyi recepciójáról

Jelen dolgozat az 1548-ban elhunyt Spira Ferenc (Francesco Spiera) kétségbeesése történetének magyarországi és erdélyi recepciójához kíván újabb adatokat szolgáltatni. Az Európa-szerte elhíresült história egészen a 19. századig nyúló irodalmi recepciót tud magáénak, mégis közép-európai és magyar vonatkozásairól igen keveset szól a kutatás. Mivel Spira esetét majd minden felekezet megannyi politikai, teológiai és polemikus célra felhasználta, először is tisztáznunk kell, mit értünk hazai recepció alatt. Tóth Zsombor Cserei Mihály *Praxis pietatis* olvasatáról írott munkájában a vallásos kétségbeesés kapcsán említi Spirát, és esetét a kétségbeesés puritán jelensége felől tárgyalja.² Eszerint elég, ha a forrásokban maga a jelenség fellelhető, mivel az sokkal kiterjedtebb és összetettebb, mint egy ember története különböző értelmezésekben. Spira alakja tehát a magyar és erdélyi közegben átalakulhatott: ehhez válik hasonlóvá Cserei Mihály kétségbeesése, de ilyen, tipikusan puritán jelenség lesz Bethlen Miklós feleségé-

¹ Túri Tamás felsőfokú tanulmányait a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom szakán végezte. Jelenleg a SZTE doktorandusz hallgatója. Kutatási területe *Az unitárius Jelenések könyve értelmezések a 16–18. században*. Több írása jelent meg a régi magyar irodalom és művelődés tárgykörében.

² Tóth Zsombor: *Usus doctrinae: Cserei Mihály Praxis Pietatis olvasata*. In Fazakas Gergely Tamás – Győri L. János (szerk.): *Medgyesi Pál Redivivus, Tanulmányok a 17. századi puritanizmusból*. Debrecen, 2008. Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 214–217. Vö. Tóth Zsombor: *From the Cradle to the Grave Representations of Confessional Identity in Mihály Cserei's Writings (1667–1747) (A Case Study in Historical Anthropology)*. *Colloquia*, 15. vol. (2008). 60–62.

nek halála előtti lelkiismereti krízise is.³ Bármennyire is ösztönző ez az értelmezés, jelen dolgozat nem vállalkozhat a kétségbeesés jelenségének teljes körű magyarországi és erdélyi vizsgálatára, aszerint hogy melyik áll közelebb Spira állapotához. Most csupán olyan szövegeket szeretnék az utóélet tekintetében előszámlálni, melyekben szövegszerűen is utalás történik Spira Ferencre. Szintén csábító lenne magát a történetet teljes részleteiben ismertetni, és a fellelhető források, értelmezések köré csoportosuló szerzők és kiadók összefonódó életútjait, továbbá mindennek a különböző korszakok vallási, politikai kontextusaival való összefüggéseit egy hatalmas narratívában felvázolni, azonban jelen dolgozat terjedelmi keretei ezt nem teszik lehetővé. Mindazonáltal a magyar szövegek tárgyalása előtt, azoknak értelmezése végett érdemes áttekintenünk az európai recepció bizonyos mozzanatait.

Spira Ferenc jómódú olasz jogtudós volt, akit „megérintett az evangélium” olyannyira, hogy azt hirdetni is kezdte környezetében. Az inkvizíció természetesen beidézte, majd nézeteinek visszavonására kényszerítette, melyet nyilvánosan, a szülőházájában lévő közösség előtt is meg kellett tennie. Ezután vallási kétségbeesés uralkodott el rajta, melynek lényegi eleme, hogy szerinte Isten, a hitehagyás miatti haragjában, megfosztotta őt az üdvösségtől. Ennek következtében, 1548-ban, nyolchetes lelkiismereti tortúrája alatt Spira halálra éhezette magát. Már a történet eme elnagyolt vázából is érezhető, hogy a história erőteljes protestáns konstrukció. Egy ember, aki megvilágosodik és az „igaz vallást” kezdi követni, és akit a szentszék rekatolizációra kötelez, majd emiatt lelkiismereti váltságba kerül, és végül öngyilkos lesz. Ez önmagában is polemikus hangvételű. Emellett a források is erősen megszerkesztettek. A történet maga mégis valós, habár nem egyedülálló ebben a korszakban, mondhatni egy a sok közül. Ami mégis jelentőssé teszi, az az utóélete.⁴

A konstrukció megalkotásában és gyors terjedésében nagy szerepet játszottak az 1540-es évek eseményei, mikor is a protestantizmus helyzete Velencében az inkvizíció előrenyomulásával egyre rosszabbra fordult.⁵ Spira történetét alapvetően négy különböző munka örökíti meg azok tollából, akik jelen voltak betegágynál: nevezetesen az eset hatására protestánssá lett Pietr Paolo Vergerio,⁶ a

³ Tóth: i. m. *Usus...* 217–228. Tóth: i. m. *From the Cradle...* 62–67.

⁴ M. A. Overell: The Exploitation of Francesco Spiera. *Sixteenth Century Journal*, 1995/3. 625.

⁵ Erről lásd bővebben: Antonio Santosuosso: Religious Orthodoxy, Dissent and Suppression in Venice in the 1540s. *Church History*, 1973/4. 476–485.

⁶ Életéről: Krabbe–Lassota (eds.): *Allgemeine Deutsche Biographie*. Band 39. Leipzig, 1895, 617–621. [online] <http://www.deutsche-biographie.de/sfz83653.html> [2014. 06.

radikális nézeteket valló Matteo Gribaldi,⁷ a magyar származású protestáns Sigismundus Gelous, és az eset után katolicizmusát szintén elhagyó Henry Scrymgeour.⁸ Vergerio olasz nyelvű leírását⁹ még Spira halálos ágya mellett diktálta, azonban ez csak Bázelen, 1551-ben jelent meg. A többi beszámoló jórészt Vergerio latin munkáján alapul, mely az 1549-es bázeli megjelenése után a legismertebbé válik.¹⁰ Matteo Gribaldi 1549-ben ugyancsak latinul jelenteti meg beszámolóját, hamis páduai helymegjelöléssel.¹¹ A másik két szemtanú leírását egy 1550-es, nagy bázeli gyűjteményben Caelio Secundo Curione adta ki Kálvin és saját előszavával, továbbá Martin Borrhaus utószavával. Mindez közrefogja Vergerio, Gribaldi, Gelous és Scrymgeour históriáját. Borrhaus utószava előtt azonban még szerepel Vergerio apológiája, melyet az itáliai vizsgálóbizottságnak címzett, miután eljárást kezdeményeztek konvertálása miatt. Ezt Francis Nigro Bassiante latin fordításában olvashatjuk.¹² E nagy kiadvány németül 1558-ban Tübingenben jelent meg.

16.]; Samuel, MacAuley Jackson – George, William Gilmore (eds.): *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*. Vol. XII. 2004, 165. [online] http://www.ccel.org/ccel/schaff/encyc12/Page_165.html [2014. 06. 16.]; Thomas, M’Crie D. D.: *History of the Progress and Suppression of the Reformation in Italy in the Sixteenth Century: Including a Sketch of the History of the Reformation in the Grisons*. London, 1827, 227.

⁷ Életről: Peter, Hughes: *Matteo Gribaldi Mofa, Dictionary of Unitarian & Universalist Biography*. [online] <http://uudb.org/articles/matteogribaldi.html> [2014. 06. 16.] Továbbá: George, Huntston Williams: *The radical Reformation*. 3. ed. Missouri, 2000. Truman State University Press. (Sixteenth century essays and studies, 15.) 950–953.

⁸ Életről: George, Smith: *Dictionary of National Biography 1885–1900*. Volume 51. 150–151. [online] http://en.wikisource.org/wiki/Scrymgeour,_Henry_%28DNB00%29 [2014. 06. 16.]

⁹ *La historia di Francesco Spiera il quale per avere in varii modi negata la conosciuta verità dell’ evangelio cascò in una misere disperazione, Di a’ 7 di Dicembre 1548.*

¹⁰ M. A. Overell: Vergerio’s Anti-Nicodemite Propaganda and England, 1547–1558. *Journal of Ecclesiastical History*, 2000/2. 302. Vö. M. A. Overell: The Reformation of Death in Italy and England, circa 1550. *Renaissance and Reformation*, 1999/4. 16. 4. lábjegyzet. *Francisci Spierae horrendus casus, qui ob negatam in iudicio cognitam Evangelii veritatem in miseram incidit desperationem*. Lásd: Hans-Joachim, Köhler (ed.): *Register, Flugschriften des späteren 16. Jahrhunderts Liferung I–XIV*. 182. [online] http://tempo.idcpublishers.info/pdf/flugschriften_2.pdf [2014. 06. 16.]

¹¹ *Historia de quodam [F. Spira] quem hostes Evangelii in Italia coegerunt abiicere veritatem*. Lásd: Overell: i. m. *The Reformation of Death...* 16. 4. lábjegyzet.

¹² *Francisci Spierae, qui quod susceptam semel eua[n]gelice ueritatis professione[m] abnegasset, damnassetq[ue], in horrendam incidit desperationem, historia, à quatuor summis uiris, summa fide conscripta : cum clariss. uirorum praefationibus, Caelij S.C. & Io. Caluini, & Petri Pauli Vergerij apologia: in quibus multa hoc tempore scitu digna grauissimè tractantur : accessit quoq[ue] Martini Borrhai, de usu, quem Spierae tum exemplum, tum*

A kisebb munkáknak már sokkal hamarabb, 1550-re elkészültek fordításai, így Gribaldi beszámolója is ekkor jelent meg angolul.¹³ Spira története hatalmas karriert futott be Angliában, és a szakirodalom által bőségesen adatolt recepció alapján itt fejtette ki legintenzívebb és legidőállóbb hatását. Az elizabetiánus időszakban több feldolgozása született a történetnek. Foglalkozik vele többek között John Fox, Nathaniel Wood, Thomas Beard, de a leghíresebb feldolgozása Nathaniel Bacon tollából származik. Bacon munkája már kiadása előtti években kéziratosan keringett a protestánsok közt, majd 1638-as nyomtatása után 1800-ig tízszer adták ki. Utolsó kiadása 1845-ből ismert.¹⁴ E főbb munkák mellett megszámlálhatatlan prédikációban és traktátusban tűnik fel Spira alakja, azonban bármely felekezeti és egyházpolitikai célt is szolgáljon, közös elemük e munkáknak, hogy Spira esete Isten figyelmeztetése az aposztatákhhoz, mely hangsúlyozza, hogy az üldöztetés mindig jobb a teljes romlásnál és elkárkozásnál. A felekezeti lojalításra való figyelemfelhívás lehetővé tette, hogy a történet azokban a korszakokban, mikor a protestáns kisebbség helyzete veszélyeztetetté válik, mindig aktualizálva jelenjen meg.¹⁵ A katolikus egyház elleni egyértelmű polémia mellett¹⁶ a protestánsok között is teológiai vitát idézett elő a jelenség. A lelkesek egy része, Kálvin véleményét hangoztatva, Spirában az eleve elrendelés példáját látták, elrettentésként használva azt. Ezzel szemben a puritánok felmentették Spirát, és a híveknek kiutat kínáltak a kétségbeesésből. Ez utóbbi álláspontot képviseli Hugh Latimer és William Perkins, ám e megosztottság a kontinen-

doctrina afferat, iudicium... Bázeli, 1550, Johannes Oporin. Lásd: Celesta Wine: Nathaniel Wood's Conflict of Conscience. *Publications Modern Language Association*, 1935/3. 665. Vö.: Overall: i. m. *The Reformation of Death...* 6. Michael, McDonald: The Fearefull Estate of Francis Spira: Narrative, Identity, and Emotion in Early Modern England. *Journal of British Studies*, 1992/1. 33.

¹³ Matteo Gribaldi: *Notable and maruailous epistle of the famous Doctor Mathewe Gribalde, professor of the law, in the vniuersitie of Padua: concerning the terrible iudgement of god, vpon hym that for feare of men, denyeth Christ and the knowen veritie: wyth a preface of Doctor Caluine*. Transl. Edward Aglionby. Worcester, 1550. John Oswen/Osmen. Ugyan ez Londonban is megjelent 1570-ben.

¹⁴ John Fox: *Actes and Monuments*. 1564. Nathaniel Wood: *Cases of Conscience*. 1581. Thomas Beard: *Theater of Gods Judgment*. 1597. Ismeretlen szerző: *A Ballad of Master FFrauncis [sic!]*. 1587. Nathaniel Bacon: *A Relation of the Fearfull Estate of Francis Spiera*. 1638. Bővebben: MacDonald: i. m. 34.

¹⁵ MacDonald: i. m. 35, 38.

¹⁶ Kojo Minta: *The Aesthetic of the Ascetic*. Undergraduate Humanities Forum Research Fellows Undergraduate Humanities Forum 2008–09: Change. University of Pennsylvania, 2009. 17–18. [online] http://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1008&context=uhf_2009 [2014. 06. 16.]

sen is éreztette hatását.¹⁷ Később ugyanezt a predestináció körüli vitát éleszti fel Nathaniel Wood 1581-es munkája, melynek egyik változatában az öngyilkos Spira kárhozatra jutott, míg a másik változatban mentesül bűnei alól, és halála után üdvözülhet.¹⁸ Spira bukása azonban a lelkészek bukása is volt, hiszen nem tudták ellátni feladatukat a kétségbeesés elleni küzdelemben. Emellett az sem túl hízelgő rájuk nézve, hogy a történetet egyházpolitikai céljaikra is felhasználták, félelemben tartva azzal a megnyerni kívánt hívőket.¹⁹ Spira históriájának leginkább polemikus éle a nikodémíták ellen irányult, főképpen Vergerio elbeszélésén keresztül, mely csatlakozott a Kálvin által elindított európai antinikodémita propaganda-hadjárathoz. Ez az értelmezés azonban mégsem Spiráról, inkább magáról Vergeriőről és meghasonlottságáról szól, hiszen élete végéig sikertelenül próbálja diplomáciai karrierjét Angliában is felépíteni. Agresszív propagandája, a Véres Mária uralma alatt nagyfokú vallási toleranciára szert tett angol társadalomban, süket fülekre talált. Vergerio támadásainak célszemélye a protestánsok felé nyitott, nagyhírű diplomata, Reginald Pole volt, aki Vergerio számára a tökéletesen rejtőzködő, igazi nikodémítát testesítette meg. Vergerio számos kiadványával mindenáron le akarta leplezni Polet az európai közvélemény előtt.²⁰ A további recepciót főként Bacon munkája alapján az anabaptisták és arminianusok tartották életben, hangsúlyozva a felekezeti lojalitást, a nonkonformisták üldöztetését és az öngyilkosság lelkiismereti kérdéskörét. A dolog érdekessége, hogy e közösségekben olyannyira azonosulni tudtak Spira történetével és alakjával, hogy újabb „Spirák” is megjelentek, melyek irodalmi kivetülései egészen a 18. századig jelen voltak.²¹ Mindezzel párhuzamosan Spira a puritánok nagyfokú érdeklődését kiváltó vallásos kétségbeesés archetípusává vált. Spira története azért lesz számukra fontos, mert hatással van az olvasók életére és lelkiállapotára. Robert Bolton és William Perkins ez alapján jelölték ki Spira helyét a konvertálás pszichológiai sémájában.²² Rendszerükben a kétségbeesés funkciója, hogy ezál-

¹⁷ A predestinációs tantól elhatárolódik többek között Giorgio Siculo, Caelio Secundo Curione, Contarini, Reginald Pole, Peter Martyr Vermigli is. Lásd erről: Kojo: i. m. 19–21.

¹⁸ MacDonald: i. m. 46–47.

¹⁹ Kojo: i. m. 16–19.

²⁰ Overell: i. m. *Vergerio's Anti-Nicodemite...* 309–315.

²¹ Benjamin Harris 1683 és 1710 között tíz kiadást közölt különböző előszavakkal. John Sault: *The Second Spira*. 1693. Thomas Sevell: *A True Second Spira*. Thomas James Spira történetei és John Wesley közlései az Arminian Magazinban. MacDonald: i. m. 39–44.

²² William Perkins: *A treatise tending unto a declaration whether a man be in the estate of damnation or in the estate of grace*. London, 1590. Robert Bolton: *Instructions for a Right Comforting [of] Afflicted Consciences*. 2nd edition. London, 1635. Spira esetének saját élet-

tal az ember rádöbben önnön bűnösségére, és megérzi a rá váró poklot. Ennek ösztönzésére megszabadulhat a hamis örömök közül, és ha Istenben és annak kegyelmében való hite elég erős, az üdvözüléshez is eljuthat. Ekként találták meg Spira történetében azt az érzelmi tapasztalatot, mely számukra elengedhetetlené vált az üdvözüléshez.²³

A história német recepcióját Philipp Melanchton és Matthias Flacius Illyricus alapozzák meg. 1549-ben mindketten lefordítják Gribaldi beszámolóját, hiszen ekkor már a wittenbergi reformációt megosztó vitában szemben álltak egymással. Melanchton fordításához²⁴ csatol egy *Additiot*, mely csak később, egy 1564-es bécsi összkiadásban jelenik meg.²⁵ Ebben nem aktualizálja Spira esetét, csupán kritizálja a sztoikus hitet, mely szerinte Spirára is hatással volt. Számára a történet azért érdekes, mert hangsúlyozza az Isten ígéretében és kegyelmében való hit fontosságát, ezáltal a reformátori evangélium kerül a középpontba, és Spirát mint a reformációs hitbizalom anti-típusát mutatja be. Flacius mind Gribaldi szövegét, mind Vergerio apológiáját megjelenti németül, ám éles hangvételű, aktualizáló előszót írt hozzájuk, melyben elítélte a Spirát vizsgáló lelkészeket, továbbá a katolikus egyház ellen kikelve és a Melanchton követő „adiaphoristákat” elmarasztalva figyelmeztetett a felekezeti lojalitásra.²⁶ Mindazonáltal az a tény, hogy Flacius és Melanchton is kiadják a szöveget – még hozzá ugyanakkor –, rávilágít arra, hogy a Rómával való ellenségeskedés, mint összekötő mozzanat és egységes protestáns cél a széthasadó wittenbergi reformációban, publicisztikailag még mindig hatékony marad.²⁷ Az 1550-es bázeli kiadás

történetre applikálását lásd: John Bunyan: *Grace Abounding to the Chief of Sinners...* 1666. Továbbá John Haime és John Valton esetéről lásd: MacDonald: i. m. 51–53.

²³ MacDonald: i. m. 55–56.

²⁴ Philipp Melanchton: *Warhaftige Historia von einem Doctor in Italia welchen die feind des heiligen Evangelij gezwungen die erkandte wahrheit zu verleugen*. 1549. Joseph Klug nyomdásznál.

²⁵ Matthias Flacius – Matteo Gribaldi – Philippus Melanchton: *Ein erschreckliche Historia, von Francisco Spira, Wie er in grausame verzweiffung gefallen ist, nach dem er mündlich vnd schriftlich, die erkandte warheit des heiligen Evangelij ... widerumb verleugnet hat, durch Leonhardum Nassinger*. 1564. Ez a kompozíció megjelenik még 1565-ben Frankfurt am Mainban, Martin Lechlernél. Lásd: Köhler: i. m. *Register, Flugschriften...* 26. Itt a mű Anonym. megjelölést kap.

²⁶ Matthias Flacius: *Eine erschreckliche Historia von einem, den die feinde des Evangelij inn welsch Land gezwungen haben, den erkanten Christum zuvorleugnen...* 1549. Magdeburgban, Michael Lotter nyomdásznál.

²⁷ Thomas Kaufmann: *Das Ende der Reformation, Magdeburgs „Herrgotts Kanzlei“ (1548–1551/2)*. Tübingen, 2003. Mohr Siebeck, 319–326. A kiadásokról részletesen az 557. lábjegyzetben értekezik.

fordítása 1558-ban Tübingenben jelenik meg, mely mellett Vergerio szövegének kivételével, a kisebb beszámolókról is elkészülnek a fordítások.²⁸ A német recepcióban azonban más megközelítésből kap fontos hangsúlyt a vallási kétségbeesés: sokkal nyomatékosabbá válik az ördög szerepe. Flacius kiadása élettörténete szempontjából is érdekes, hiszen ő maga is átesett egy vallási kétségbeesésen, pont mikor Luther irányzatához csatlakozott. Akkori állapotának okát annak tudta be, hogy az ördög megsebezte lelkét. Végül a hosszas kínból Luther nyilvános könyörgése szabadította meg.²⁹ Másrészt jól: jó kapcsolatot ápolt Vergerióval, és rokona volt az inkvizíció által megégetett Baldo Lupetinának, ki sokat tett Flacius oktatásáért. Flacius számára ők ketten, a protestantizmus mártírjaiként testesítették meg a Rómával való örök ellentétet, és figyelmeztettek, hogy nem kell engedményeket tenni a gyűlölt pápaságnak. Mindez visszhangzik Flacius kiadásában.³⁰ A Spira-história megjelenése a kétségbeesés lutheri hagyománya

²⁸ Lásd 24–26-os lábjegyzetek. A bázeli kiadás fordítása: *Etliche Missiven oder Sendbrieff von einer warhafften wunderbarlichen Historien, so sich zu Padua verlossen mit einem armen Menschen...: der die Wahrheit verleugnet u. in Verzweiflung gerathen ist...* 1558. Mohartnál. Sigismundus Gelous beszámolója 1550-ben jelenik meg, erről lásd: David Lederer: *Verzweiflung im Alten Reich. Selbstmord während der kleinen Eiszeit*. In Wolfgang – Behringer – Hartmut et al: *Kulturelle Konsequenzen der kleinen Eiszeit*. Göttingen, 2005, Vandenhoeck & Ruprecht. 272. A megállapítása, miszerint: „Schon zwei Jahre nach diesem Selbstmord verfasste Sigmundus Gelous die erste deutschsprachige Spira-Biographie.” valószínűleg téves. Gribaldi és Melancthon nevével megjelenő kiadások: *Historia von Francesco Spira...* 1606. 1630. A bázeli kiadás újra megjelenik németül 1615-ben Frankfurt helymegjelöléssel. Sigismundus Gelous: *Von der Verläugnung und Verzweiffelung Francisci Spiraе*. Frankfurt am Main, 1622. Henricus Schottus: *Ein denkwürdiges Exemple der Verzweiflung an Francisco Spira wegen Verlaugnung der wahren Religion vorgangen*. Frankfurt am Main, 1622. Matteo Grialdi: *Desperans, Oder Die erschrockliche Geschichte Vom Franc. Spira...* 1675. Christian Zacharias Schultze: *Der Triumphierende Christ, Und dritte Spira in den letzten Reden und dem ausserordentlichen Bezeigen eines nglischen Edelmanns...* Berlin, 1728. Carl Ludwig Roth: *Francesko Spira's Lebensende*. 1892. A kiadványok hosszú sora részben David Lederer munkájában hivatkozott (lásd Lederer: i. m. 212.), részben pedig internetes adatbázisokban szerepelnek: www.worldcat.org [2014. 06. 16.]

²⁹ Luka Illic: Matthias Flacius Illyricus: A Disciple of Luther. *Ciências da Religião – História e Sociedade*, 2007/2. 61–64. Matthias Flacius életéről lásd: Fabiny Tibor: *A keresztény hermeneutika kérdései és története*. Budapest, 1998, Hermeneutikai Kutatóközpont, 244–246. Továbbá: *ADB*. Band 7. 1878. 88–101. Lásd: <http://www.deutsche-biographie.de/sfz35577.html> [2014. 06. 16.] Teológiájáról: Marina Miladinov: *Usage of Sainthood in the Reformation Controversy: Saints and Witnesses of Truth in Matthias Flacius Illyricus*. In Irina Vianovski-Mihai (ed.): *New Europe College Regional Program 2002–2003, 2003–2004*, Bucharest, 2004. 17–61.

³⁰ Miladinov: i. m. 32–37.

szempontjából is nagy jelentőséggel bírt. Luthert és követőit nagyon aggasztotta az a Németország területén megjelenő öngyilkossági hullám, mely miatt a kora újkort többen a melankólia korszakának nevezik. Eme eluralkodó *compos mentis* lélekállapotban az ember, az ördög támadása miatt, hitét veszti az isteni kegyelemben, és kételkedni kezd saját üdvösségében.³¹ A felekezetek szigorú szankciókkal próbálták megfékezni a kétségbeesést és az öngyilkosságokat, melynek okát az ördög tevékenységében látták.³² Luther kifejezetten nagy hangsúlyt fektetett a kérdésre, főleg miután 1527-ben, hittársa, a hallei Doktor Johann Krause felvágta saját torkát, mert a mainzi érsek győzködésére katolikus módon vette az úrvacsorát. Luther szerint Krause az ördög kísértésére cselekedett.³³ Az esetről és a kétségbeesésből való kiútról 1534. október 11-én tartott prédikációjában is beszélt.³⁴ Krause példázata jól tükrözi, hogy Spira német megjelenése előtt is aktívan foglalkoztak a kétségbeesés problematikájával. Így Luther nyomán Melanchton és Flacius kiadása is bizonyosan fontos szerepet játszott a jelenség elleni küzdelemben. Az angol és német recepció különbségét tehát az ördög tevékenységének hangsúlyozásában láthatjuk. Az angol irodalomban is létezik azonban a kétségbeesés Spira előtti irodalmi tradíciója. Erről tanúskodik Morus Tamás *Erősítő párbeszéd...* (1534) című munkájának tizenhatodik fejezete, melyben Vince és Antal arról beszélget, miként kell vigasztalni azt az embert, akit az ördög káprázata kétségbeesésbe taszított, és arra kényszeríti, hogy elpusztítsa önmagát.³⁵ Egy külön tanulmányt érdemelne Spira történetének és Morus fejezetének összehasonlító elemzése, azonban erre jelen terjedelmi keretek között nincs módunk. Az összevetés eredménye, hogy a művekben megjelenő közös elemek: az ördög hangsúlyozott szerepe, a kétségbeeső középpontba helyezése, a vigasztalók sokasága (és szükségessége a kétségbeesett ember meneküléséhez), azoknak tanácsai és módszerei által, a történet igen erősen kötődik a középkori *ars moriendi* műfajához. E megállapítás vezethet tovább minket Spira történetének hazai recepciójához.

³¹ Lederer: i. m. *Verzweiflung...* 254–257.

³² David Lederer: *Selbstmord in Frühneuzeitlichen Deutschland: Klischee und Geschichte. Psychotherapie in Psychiatrie, psychotherapeutischer Medizin und klinischer Psychologie*, 4. vol. (1999). 208.

³³ Lederer: i. m. *Selbstmord...* 209.

³⁴ Martin Luther: „Take Your Bed and Go!” Sermon on Matthew 9:2–8, The Nineteenth Sunday after Trinity, October 11. 1534. *Word & World*, 1996/3. 282.

³⁵ Thomas Morus: *Erősítő párbeszéd balsors idején*. Ford. Gergely Zsuzsa, szerk. Szócs Géza. Budapest–Kolozsvár, 2004, Szent István Társulat – A Dunánál Könyvkiadó. 199–240.

Az első magyar vonatkozású munka a nagyhírű humanista, Gyalui Torda Zsigmond (Sigismundus Gelous) beszámolója, mely az 1550-es bázeli összkiadásban jelent meg.³⁶ Életéről és munkásságáról műveltsége, kiterjedt humanista kapcsolatai, nemzetközi megbecsültsége és a protestantizmusért tett erőfeszítései ellenére csak töredékek szerepelnek a szakirodalmakban.³⁷ Torda Zsigmond 1546 és 1550 között Révay Ferenc fiainak kísérőjeként tartózkodott Páduában, ahol teendői ellátása mellett orvostudományt is hallgatott. Megismerkedett Gribaldival, és nagyfokú irodalmi tevékenységet fejtett ki. Így kerülhetett 1548-ban Spira Ferenc halálos ágyához.³⁸ Gyalui beszámolója lelezni sem próbálja, hogy protestáns konstrukció. Beszámolójának célja, hogy az olvasók az isteni haragot meglátván „megtanulják félni az Urat, és állhatatosságot tanúsítsanak hitük megvallásában”.³⁹ Spira tragédiája nem más, mint Isten példázata, mit a hívők elé tár, hogy okuljanak belőle. Isten azt akarja, hogy minél több emberhez eljusson e történet, ezért tartotta Spirát „a természetes tűrőképesség határán túl” is életben.⁴⁰ Maga a szenvedő is tisztában van szerepével, és annak ellenére veti magát alá Isten akaratának, hogy nem tudja őt többé szeretni. Ebből a szempontból érthető, hogy Spira egyes szám első személyben meséli el történetét, mindvégig reflektálva arra, hogyan is kellett volna helyesen viselkednie. Többször is fel-

³⁶ Gyalui Torda Zsigmond: Sigismundi Geloj Transylvani historia de Francisco Spiera. In Caelio Secundo Curione: i. m. *Francisci Spierae...* 96–124. Lásd: http://www.e-rara.ch/bau_1/content/titleinfo/570420 A fordításért köszönettel tartozom Szabó Ádámnak, a Szegedi Tudományegyetem Klasszika Filológia Tanszék PhD hallgatójának.

³⁷ Jelen dolgozat keretei nem engedik meg az élettörténet ismertetését, melynek részleteiről a következő kiadványokból tájékozódhatunk: Borzsák István: A magyarországi Melanchton recepció kérdéséhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1965/4. 433–446. Frankl Vilmos: *Réwai Ferencz nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538–1555*. Pest, 1873. Gál-Mlakár Zsófia: Verancsics Antal korának humanista hálózatában. *Publicationes Universitatis*, 2009. 122–123. Ritoókné Szalay Ágnes: Galeotto Marzio és Bonfini történeti műveinek kiadása. In uő: „*Nympha super ripam Danubii*”. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Budapest, 2002, Balassi Kiadó. (Humanizmus és Reformáció, 28.) 161–165. Ritoókné Szalay Ágnes: Miért Melanchton? In Balázs Mihály – Font Zsuzsa et al (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szeged, 1997, JATE Régi Magyar Irodalom Tanszék (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35.) 497–505. Zeman László: Egy fejezet a hazai humanizmus filológiai vizsgálatából. In uő.: *Gymnasiologia, Az eperjesi Kollégium és áthagyományozódásai*. Somorja-Dunaszerdahely, 2003, Liliium Aurum, 37–55.

³⁸ Frankl: i. m. 26–30. Zeman: i. m. 38–39.

³⁹ Gyalui: i. m. 96.

⁴⁰ Gyalui: i. m. 109.

hívja a figyelmet, hogy hitünkéről mindig tanúságot kell tenni, ki kell mellette tartanunk, és tisztában van igazi bűnével is: a közösség megvezetésével (utalás a nyilvános hitehagyására). Példázat voltát folyamatosan bibliai citátumokkal igazolja.⁴¹ Ekképpen nyilvános disputa folyik ágya mellett,⁴² melynek egy részletében arról beszél, mit is jelent valódi kereszténynek lenni, kizárva magát azok sorából.⁴³ Spira folyamatosan párbeszédben áll Péter apostol esetével, szinte ellenpárjaként jelenik meg, és rendkívül érdekes az a rész, mikor saját kétségbeesését az egyetemes vallástörténetben helyezi el, példaértékét teljesen unikumként kezelve: „Péterre rátekintett az Úr a bukása után, rám azonban nem tekintett. Az eset, amit nektek bemutattam, borzasztó, szinte egyedülálló, amelyhez hasonló még sohasem történt.”⁴⁴ Izgalmas kettősség figyelhető meg, hiszen Spira, mikor azzal próbálják vigasztalni, hogy Isten mindenkinek megbocsát akármekkora is legyen bűne, folyamatosan arról beszél, hogy ez csak a kiválasztottaknak szól, és ő nem tartozik azok közé.⁴⁵ Másfelől azonban éppen hogy Isten kiválasztott példájának tekinti magát, melyet az Atya az emberek elé tár! Ebből a nézőpontból teljesen érthető, hogy mikor unokaöccse színleléssel, felesleges nyavalygással és örültséggel vádolta meg, Spira erőteljes szavakkal védte állapotát. Intette unokaöccsét, hogy ne nevesse ki „az isteni bosszú eme iszonyú példáját, amitől inkább össze kellene borzadnod és istenfélelmet tanulnod”. Majd ecsetelte, hogy a test mindig tévesen ítél Isten dolgairól, és nem érti annak rendelkezéseit, példázatait, majd „szidta a filozófus Peretust, aki 20 évvel ezelőtt írt egy eretnek dogmákkal teli könyvet, amelyben főleg azt bizonygatta, hogy ami csodálatra méltó dolgot csak tett Krisztus, azokat annak rendje és módja szerint le lehet vezetni természetes okokból”.⁴⁶ E Peretus filozófus nem más, mint a híres arisztotelianus természetfilozófus Pietro Pomponazzi, aki 1516-os, a lélek halhatatlan-

⁴¹ Gyalui: i. m. 113–114.

⁴² Gyalui: i. m. 110–121.

⁴³ „Testvéreim, ne higgyétek, hogy könnyű és kézenfekvő dolog kereszténynek lenni. Hagyjátok a közvéleményt, miszerint elég, ha valakit fölkennek a keresztység vizével, ha elolvassa az Evangéliumokat, betartja a vallás néhány alapvető szabályát, a szájával ismételt Krisztus nevét, és magáévá tesz néhány véleményt, ami által részben a jókhoz, részben az ellenkező csoporthoz csatlakozik. A kereszténynek keménynek kell lennie, megbonthatatlanul szilárdnak kell bizonyulnia, győzhetetlennek, tántoríthatatlannak. Akármerre jár, nyílt tanúbizonyságot kell tennie az égi tanításról, utolsó leheletéig védenie azt, életével kell példát mutatnia a tanítás mivoltáról. Aki ezt nem cselekszi meg, nem keresztény.” Gyalui: i. m. 116–117.

⁴⁴ Gyalui: i. m. 115.

⁴⁵ Gyalui: i. m. 110.

⁴⁶ Gyalui: i. m. 118–120.

ságáról írt munkájával vált hírhedtté, melyben tagadta a lélek halhatatlanságának filozófiai érvekkel való bizonyíthatóságát. A munka, melyre Spira hivatkozik, az 1520-ban íródott *De naturalium effectuum causis sive de incantationibus*. Gyalui beszámolójának megjegyzése azért érdekes, mert ezt a munkát Pomponazzi az inkvizíciótól félve (hiszen 1516-os munkája miatt heves támadások érték, arról nem is beszélve, hogy Velencében elégették példányait) nem merete kiadni, így csak kéziratban terjedhetett. Nyomtatott kiadása csupán 1556-ban, halála után jelent meg.⁴⁷ Most nincs lehetőség Pomponazzi munkájának bővebb ismertetésére, és a Gyalui szövegben való előfordulása is további elemzések feladata, mégis értékes adattal állunk szemben. Torda Zsigmond szövegének didaktikus üzenetén felül Peretus említése adalék Pomponazzi magyar recepciójához. Gyalui mindössze négy évet tölt Páduában, mégis értesül Pomponazzi 1520-as munkájának téziseiről, mely a szöveg nagyfokú elterjedtségére utal, illetve nagy visszhangjára, hiszen abban nem lehetünk biztosak, hogy a kézirat került Gyalui kezébe, az is előfordulhat, hogy diáktársaitól hallott Pomponazzi tanairól.

A magyar nyelvű recepció másik munkája, mely Spira történetét teljesen feldolgozza, Tőke Ferenc 1553-as verses históriája *Az Istennek Röttenetes Haragjáról és büntetéséről, ki megjelentetett ez mostani időkbén, az Spira Ferencz doctorban azoknak példájára, kik az hitet megesmervén, megtagadják, avagy eltitkolják* címmel.⁴⁸ A kézirat több úton hagyományozódott: teljes egészében a *Bornemissza énekeskönyv* őrizte meg, de fennmaradt másolatként a *Lugossy-kódexben*, a *Veszprémi históriás kolligátumában*, és ismeretes egy 1611-es Polgáron készült rekatolizált változat is, mely az egrí káptalan tulajdonából származik.⁴⁹ A história katolikus recepciója annak hazai elterjedtségére is utal. A katolikusok valószínűleg a kálvini kettős predestináció borzalmait hangsúlyozták a történettel, mely szörnyű kétségbeesésbe hajszoja a híveit. Tőke históriáját legrészletesebben Dézsi Lajos vizsgálta. Összevetve azt a bázeli kiadás 1608-as kiadásával arra ju-

⁴⁷ Martin, L. Pine: *Pietro Pomponazzi: Radical Philosopher of the Renaissance*. Padova, 1986, Editrice Antenore, 238–239. A mű tartalmát bővebben lásd: 235–266. Pomponazziról magyarul: Simon József – Kasza Péter: *Pietro Pomponazzi: A lélek halhatatlanságáról – XV. fejezet. Fosszília*, 2001/3–4. 134–140.

⁴⁸ Kiadásai: Szilády Áron s. a. r.: *Régi Magyar Költők Tára XVI/6*. Budapest, 1896, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 115–130. Továbbá: Tőkei Ferenc s. a. r.: *Tőke Ferenc históriás énekei*, Budapest, 1996, 21–35. Tőke Ferenc életéről kevés adat maradt ránk, ezeket lásd: *Veszprémi históriás kolligátuma*. Debrecen, 2004. 11. [online] <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=1&p=meta13&l=262%20> [2014. 06. 16.]; Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története I. 1600-ig*, Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó, 292–293.

⁴⁹ Természetesen filológiai és tartalmi érvek is alátámasztják a szöveg katolikus voltát. *Veszprémi...* i. m. 13.

tott, hogy Tőke biztosan az 1550-es teljes kiadást használta, mivel műve az abban megjelent beszámolók kompilációja. „Nem fordítja le a latin kiadást, hanem annak alapján maga ír egy egyháztörténeti éneket, mely a különféle tudósításokat egységes műbe foglalja össze”.⁵⁰ A verses história hangsúlyos részei pont azért lehetnek érdekesek, mert minden beszámolóból merített a szerző. A kolofon „viszszavonó néppel való vesződésben” sora és az első három strófa kesergése, hogy Istent kezdik elhagyni a népek és emiatt Spira esetét, mint „újonnan lött” csodát adta elénk az Úr, az aposztaták elleni célzatosságról árulkodik.⁵¹ A test és lélek vitájában, valamint a hitehagyás okozta közösségi megbotránkozásban felismerhetjük Gyalui szövegét is.⁵² Nagyon érdekes, hogy az ördög szerepe Tőkénél nagyobb hangsúlyt kap. Már abban is nagy szerepe van, hogy Spira az inkvizíció elé kerül (37. sor), de a kísértéseit is érzékletesen ábrázolja (237–244. és 257–260. sorok). Gyaluinál csak a beszámoló végén kap szerepet a Sátán, ki „sokakat megtámad, és le is győz, a lélek megismerését elhomályosítja, ezzel eltakarja Isten könyörületességét, kétséget támaszt az ígéretekkel szemben, a bűnököt megnöveli, aggodalmat kelt a kiválasztottsággal kapcsolatban”.⁵³ Ugyanígy Morusnál is az ördög, valamely szörnyű bűne által taszítja kétségbeesésbe az embert.⁵⁴ Ez a nézet tipikus jellegzetessége a középkori *ars moriendine*nek. Ezt látjuk a Bodleian-féle változat második fejezetéből is, mely a halálán lévő ember megkísértéseiről szól. E 15. századi szöveg az ördög öt kísértése közül (hitben való megkísértés, kétségbeesés, türelmetlenség, önelégültség, múlt dolgokkal való foglalatosság) második helyen tárgyalja a kétségbeesést, „amely azon remény és bizakodás ellen van, hogy mindenkinek Istenhez kell tartoznia”. Ekkor az ördög a haldokló elméjében újra megjeleníti az elkövetett bűneit, hogy ezáltal kétségbe taszítsa. Az egyetlen ellenszere mindennek, hogy bizakodjunk Krisztusban és Isten kegyelmében. Ágostont idézve beszél a helyzet súlyosságáról, mert „nincs akkora bűn, amit orvosolni ne lehetne, egyedül a kétségbeesés”. Senkinek sem szabad lemondania a megbocsátásról, „hanem minden bizalmát Istenbe vesse”. Mindezt a Krisztust megtagadó Péter, a Szent Egyházat üldöző Pál, az adószedő Máté és Zakheus, továbbá Mária Magdaléna példájával igazolja.⁵⁵ Hasonló komolysággal hívja fel a figyelmet a kétségbeesés bűnére a Caxton-féle rövid értekezés 1491-

⁵⁰ Dézsi Lajos: „Spira históriája”. *Irodalomtörténet*, 16. évf. (1927). 211–217.

⁵¹ Tőkei: i. m. 21. 35.

⁵² Tőkei: i. m. 22–24. Vö. Gyalui: i. m. 101–102.

⁵³ Gyalui: i. m. 121.

⁵⁴ Morus: i. m. 218.

⁵⁵ *Ars moriendi* (Bodleian-féle változat). In Virág László ford.: *Ars moriendi. A meghalás művészete*. Budapest, 2004, Arcticus Kiadó (Libri Religionis, III.) 14–16.

ből: „és mindig vigyázz, ne ess kétségbe, hiszen az igen csak bosszantja Istent, és nem lehet orvosolni”.⁵⁶ Tőke versének további elemei is vannak, mely az *ars moriendi* műfaja felé közelítik Spira történetét: megjelenik a kétségbeesettnek leköötözése (154. sor), az orvosok tehetetlensége (161–165. sor), a körülállók népes jelenléte (181–184. sor) és a terjedelmes vigasztalás (193–216. sor). E részletek bővebb taglalása magyarázható azzal is, hogy Tőke azokat Gribaldi szövegéből veszi, hiszen Gribaldi beszámolója köthető leginkább a halál tematikájához. Az alaptörténetre ezáltal több értelmezési réteg épül, azonban a történet kontextusa mégiscsak a halál marad. Spira ilyen értelemben tipikus középkori haldoklóvá válik. A teológiai beszélgetések, a biblia-citátumok mind rokoníthatóak a középkori *ars moriendi* egy fejezetével, mely megszabja, hogy a környezetnek lelki könyvek olvasásával és imádkozással kell segítenie a haldoklón. Azonban itt a hagyományos *ars moriendi*től nem csupán a végkifejlet tér el, hanem, hogy a jelenlévők nem voltak biztosak Spira felépülésében, így inkább megfigyelőként szerepeltek, hogy tanuljanak az esetből. Ekként válik a történet *ars moriendi*ből *ars vivendi*vé.⁵⁷ Spira a rossz halál mintaképe lett, okulásul az utókor számára, hogy miként nem szabad viselkedni az embernek a halálos ágyán.

Ezt az értelmezési hagyományt erősíti a szakirodalom által Spira kapcsán már adatolt Kulcsár György *Az halálra való készületről rövid tanóság* című munkája.⁵⁸ Ennek végén a másvilági állapotokról értekezve a pokolban szenvedők között találkozunk vele a kínok árnyalása közben: „Ez leszen jutalmok mindeneknek valakik jó idején meg nem térnek Istenhez életek megjobbítása által, hanem csak hallgatják penitenciájokat, és lelkiismeretek ellen cselekesznek. Amint nagy sok kegyetleneknek és Istenteleneknek példája bizonyítja, kiis az kétségbeesésben vesztenek el: Mint Néró császár, Caligula, Heliogabalus és a többi között Spira Ferentz. Kiknek rettenetes példájok által intetvén az idején való penitenciára tanójok az Úr Istent félni [...]”.⁵⁹ Szövegösszevetések igazolják, hogy Kulcsár

⁵⁶ A meghalás művészete, amely az ember lelki üdvéért van, Caxton-féle rövid értekezés (1491.). In Virág: i. m. 40.

⁵⁷ Overell: i. m. *The Reformation of Death...* 7–12. Lásd még: Overell: i. m. *The Exploitation...* 626–628.

⁵⁸ Horváth János: *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalom-története*. Budapest, 1957, Gondolat Kiadó, 414–415. Kulcsárral és munkásságával Hubert Ildikó foglalkozik részletesen: Hubert Ildikó: *Kulcsár György, az alsólindvai prédikátor*. Lendva, 2001, Galéria-Múzeum. Hubert Ildikó: „Az mit Istennek mívelhetek, örömet kész vagyok hozzája”. *Kulcsár György és művei*. Budapest, 2011, Luther Kiadó.

⁵⁹ RMNy 319. Hasonmás kiadása: Kulcsár György: *Az halálra való készületről rövid tanóság*. Budapest–Lendva, 2007, Balassi Kiadó (Bibliotheca Antiqua, 41.) 62v–63r.

nemcsak, hogy ismerte, de aktívan használta Tőke munkáját, mely több részletében is visszaköszön.⁶⁰ Kiemelésre érdemes, hogy itt Spira Néró, Caligula és Júdás társaságában jelenik meg. Ez szorosan kapcsolódik az angol recepcióhoz, ahol Latimer Spirát Káinnal, Ézsauval, Júdással és Néró császárral együtt emlegeti, majd ez az allúzió több évtizedre megrögzül, és megtalálható lesz többek között Edwin Sandys, Thomas Rogers, John Seffield és John Bunyan munkáiban is.⁶¹ Eltekintve Kulcsár művének részletes ismertetésétől, meg kell jegyezni, hogy a kétségbeesést a harmadik rész XXIII. ördögi kísértésénél tárgyalja, továbbá a vizsgáztatásokban a kétségbeesés hasznosságáról a már említett angol puritán értelmezéshez és nem mellesleg Morus munkájának gondolatmenetéhez is nagyon hasonló részt találunk. „Ha jó szerencsébe, avagy jó egészségbe volnál, talán ingyen sem gondolnál Istenöd felől, és amint, hogy természeti a testnek, hogy mindönkor hajlandóbb az gonoszságra, hogy nem mint az jóra, abból az ő gonoszságából Isten ellen való vétőkbe ejtene tégedet, kétségbe és Istennek haragjába vinne s az örök kárhozatot sem kerölhetnéd el. De hogy ez így ne legyön az nyomorusággal és az vereséggel veszi ennek eleit az mennyei Atya, idvösségedet szomjúhozván: hogy a te testöd, ki midőn igyeközetivel gonoszságra vágyakodik és a lélok ellen tusakodik: eképpen enyhítték meg, és engedjön az léloknek”.⁶² A kétségbeesés problémája iránti érdeklődést tükrözi, hogy Kulcsár 1573-ban megjelentette *Az ördögnek a penitencia tarto bünössel való vetekedéséről es az ketsegebesés ellen...* című munkát, mely Urbanus Rhegius (1489–1541) latin nyelvű munkájának fordítása.⁶³ Emellett *Postillás* kötetében is több evangéliumi magyarázat szól a kétségbeesésről, sőt Spira alakja azok között is felbukkan.⁶⁴

⁶⁰ Hubert: i. m. „Az mit Istennek...” 38–41.

⁶¹ Overell: i. m. *The Exploitation...* 619.

⁶² Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 44r–44v. Morusnál: „[...] hogy ha nem esik kétségbe, hanem felemeli szívét és bízik Isten nagy kegyelmében, végezetül alapos oka lesz örülni bukásának. Mert ennek előtte sokkal nagyobb veszély leselkedett rá, mint aminek tudatában lehetett, mivel sokkal jobbnak gondolta magát, mint amilyen valójában volt. És Isten javulása érdekében, engedte őt az ördög mély csapdájába esni azért, hogy megismerhesse, ki is volt ő valójában, míg oly nagy biztonságban érezte magát”. Morus: i. m. 218–219.

⁶³ Kulcsár György: *Az Oerdoegnek a penitencia tarto Buenoessel való vetekedéséről: es az kétségbe essés ellen az Reménségrovoel való tanusság*. Alsólindva, 1573, RMK. I. 97. [online] A szöveg az Országos Széchényi Könyvtár Digitális Könyvtárában elérhető: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/4249> [2014. 06. 16.]

⁶⁴ Hubert: i. m. „Az mit Istennek...” 38. 63. lábjegyzet. Kulcsár György: *Postilla, az az evangeliomoknac, mellieket esztendő által a keresztyénekc gyöleközetibe szoktac oluasni es hirdetni, prédicatio szerint való magyarázattia*, Alsólindva, 1574. A Szegedi Régi Könyvek Tárában RA 5088 jelzetű kötet sajnos csonka és számozatlan, de a Böjt utáni első vasárnap

Hasonló kontextusban találkozunk Spirával Károlyi Péter 1575-ös, *Az halálról, feltámadásról és az örök életről...* című debreceni nyomtatványában,⁶⁵ melynek célja a betegségben való vigasztalás és a Sátán ellen való védekezés. Emellett a próféták, apostolok írásaiból a halál ellen való orvosságokat gyűjti össze, és a halálról, feltámadásról és örök életről való helyes felfogást fejt ki. Ezzel párhuzamosan, végig éles polémia zajlik az antitrinitáriusok ellen, főképpen a lélek halhatatlansága kapcsán. A mű kérdés-felelet formájában íródott és a 24-ből az ötödik kérdés foglalkozik az örök halállal. Károlynál a biztosan elkárhozók között szerepel Juliánusz aposztata, Árius, Valentino Gentile, Blandrata és Heltai Gáspár és mindazok, akik a Szentlélek ellen vétkeznek, és a megismert igazságot tudván, lelkiismeretük ellenében rombolják azt, a hamisságot építve. De ugyanúgy kárhozatra jutnak azok is, akik „az Istennek kegyelmében kétségben esnek, nem hiszik, hogy Isten kegyelme nagyobb az ő bűnöknel [...] ebben a kétségben halnak meg, avagy megölik ő magukat, mint Júdás, Káin, Spira Ferenc és Tóth Miklós”.⁶⁶ Károlyi munkája Tóth Miklós tanaival (és máig ismeretlen munkájával) vitatkozik,⁶⁷ aki az anabaptista lélekaluvást vallva tagadta annak halhatatlanságát, viszont hitt a feltámadásban.⁶⁸ Tóth részt vett az 1569–70-es Basilius István vezette partiumi antitrinitárius misszióban, és a békési hitvita során meggyőzött kisebb csoport kérésére, hozzájuk nevezték ki prédikátornak. Igen szuggesztív prédikatori megnyilatkozásáról is maradtak fent források.⁶⁹ Már Balázs Mihály is felfigyelt rá, hogy Károlyi a szerinte öngyilkosságot elkövetett, egyébként hitehagyott (értsd: antitrinitáriussá lett) Tóthot Spira mellett tünteti fel, ter-

és Böjt utáni harmadik vasárnap részletesen szól a kétségbeesésről, Belzebúból és az aposztatákról is.

⁶⁵ Károlyi Péter: *Az halálról, fel tamadasrol es az örök eletről haznos es szükseges köníveczke az kereztienek epoetelekre es vigasztalasokra...* Debrecen, 1575, RMK I. 116. ill. RMNy I. 358.

⁶⁶ Károlyi: i. m. 36r.

⁶⁷ Egy ideig Károlyi megnyilatkozása alapján tartotta magát az elképzelés, miszerint Tóth Miklós Johann Sommerrel együtt 1570–71-ben a Heltai nyomdában *A feltámadásról* szóló munkát jelentetett meg. Ez azonban tévesen feltételezett: <http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/eRMK/1f0f/2167/2636> [2014. 06. 16.]

⁶⁸ Pirnát Antal: Néhány adalék Johann Sommer és Melius Péter műveinek bibliográfiájához. In Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint (szerk.): *Collectanea Tiburtiana: tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged, 1990, JATE Press. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10.) 179–184.

⁶⁹ S. Szabó József: Egy unitárius hitvitázó. *Protestáns Szemle*, 1934/5. 286–289. E megnyilatkozásokat Balázs Mihály kontextualizálja. Balázs Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Budapest, 1998, Balassi Kiadó (Humanizmus és Reformáció, 25.) 112–113.

mészetiesen csupa kisbetűvel írva.⁷⁰ Érdekes a kárhozottak között Valentino Gentile, a Bernben kivégzett olasz eretnek említése is, kinek nézeteit Béza cáfolta, majd később Béza ezen munkájával a *De falsa et vera* bizonyos részletei vitáztak.⁷¹ Károlyi munkájának azonban vannak *ars moriendi* jegyei is, melyek Spira ugyanazon kontextusban való megjelenítésén felül közelítik azt Kulcsár 1573-as munkájához: így a 11. kérdés a halálhoz való készülétről, a 13. kérdés alatt megfogalmazott kilenc vigasztalás a halál ellen, illetve a 14–19. kérdés, mely a Sátán kísértéseit sorolja fel.

A magyar nyelvű Spira recepcióba új szöveggént beemelendő a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található MsU. 732 jelzetű unitárius prédikációsorozat, mely a 17. század folyamán keletkezett és a *Conciones vetustae ex Apocalypsi* címet viseli.⁷² A sorozat 11 számozott prédikációból áll, azonban a hetedik hiányzik (így csupán 10 szöveg van). A prédikációk egymásra épülnek, szorosán összetartoznak és a Jel 22,1–2. kaputokat magyarázzák. Jelen keretek között nincs mód a prédikációk teológiai hozadékának tárgyalására, annyit azonban érdemes tudnunk, hogy az eddig ismert, nonadorantista tradícióból építkező Apokalipszis kommentárokkal ellentétben, itt szociniánus tendenciák mutathatók ki. A munka a teológiával szemben inkább az erkölcsi hozadéka kihegyezett. Ekként az élet folyóvizének és fájának allegorikus magyarázata után (1–3. prédikáció) a fának (mint istenes életnek) 12 evilági és túlvilági gyümölcsét taglalja.⁷³ Spira teljes történetét példázattá rövidítve a 9. prédikáció tartalmazza, mely a tizenegyedik gyümölcsről, a jó halálról szól.⁷⁴ A jó halál nem más, mint hogy Isten a halálunk óráján megvigasztal, és bátorsággal visz át minket ama szoros kapun. Ellenben a gonoszok halálukkor kétségbeesnek, hiszen eszükbe jut minden bűnük, és rettegnek az ítélettől. Míg a jó életűek mellett angyalok, addig a gonoszok mellett ördögök forognak, és kárhozatra viszik őket. „Példa Júdás Iscariot is, az ki fősvény és áruló lévén, mint kínlódék halála előtt, kényszeríté az az kín, hogy

⁷⁰ Balázs Mihály: i. m. *Teológia...* 39, 107, 112–113.

⁷¹ Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Budapest, 1988, Akadémia Kiadó (Humanizmus és Reformáció, 14.) 35–36.

⁷² Lakó Elemér (szerk.): *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*. Szeged, 1997, 144.

⁷³ Gondviselés, újjászületés, elmének világossága és igaz bölcsesség (4. prédikáció); lelki öröm, lelkiismeret csendessége, fiducia firma in Deo (5. prédikáció); vera nobilitas, Isten figyelme a hívők imáira, defensio dei ab hostibus, (6. prédikáció); külső áldomás, jó halál (8–9. prédikáció egyben); és végül a tizenkettedik gyümölcs az örök mennyei boldogság (10. prédikáció). A 11. prédikáció a halálról és arra való készülődésről szól.

⁷⁴ Az itt részletesen tárgyalt 9. és 10. prédikáció szövegét a dolgozat végén, függelékben, a kiejtést tükröztető modernizált átírásban és központoszással közlöm.

felakassza magát. Így az bölcs Achitofel, Dávid tanácsa [értsd: tanácsosa], bűnben ejtve magát, búában [értsd: bűjában] felakasztá magát. Ezen dologra hozok ide egy példát Philippus Lonicerus írásából, kiről írtnak mások is sokak”. Ez a példa Spira története, melyet elejétől fogva egy oldalon keresztül tárgyal.⁷⁵ A leírásban érdekes, hogy a prédikáció szerzője Spira megvilágosult (később visszavont) hitét csak annyiban tartja helyesnek, hogy a pápaság tanai ellen vallanak. Egyébként mintha nem tartaná teljes mértékben igaznak, ami érthető is, tekintetbe véve, hogy a történetből sokan a kettős predestináció bizonyosságát olvasták ki, mely az unitárius tanokkal semmiképp sem volt összeegyeztethető. A prédikáció Spira szenvedéséből azt a tanulságot vonja le, hogy ilyen „szörnyű és rettenetes az bűnhöz szokott, istenkáromló, gyilkos, hamis, csalárd, fajtalan embereknek az ő halálok, főképpen pedig azoknak, kik az megösmert igazságot megtagadták.”⁷⁶ Spira itt is Júdás társaságában jelenik meg, továbbá hasonlóan Kulcsár szövegéhez, a jó meghalás ellenpéldájaként szerepel. Figyelemre méltó azonban az a heves kirohanás, hogy Spirának nem csupán hitehagyása miatt és mert „betelt szíve Istennek gyűlölségével” élte át a kínokat, hanem azért is, mert hatalmasabb bűnnek számít a már megismert igazság megtagadása. Isten felfedte magát és az igaz evangéliumot számára, ő azonban nem élt ezzel, és Istennel együtt megtagadta azt. A prédikáció hivatkozása adalékot szolgáltat a német recepcióra is. Philipp Lonicer (1532–1599) ugyanis latinra fordította Andreas Hondorff *Promptuarium Exemplorum, das ist Historien und Exempelbuch nach Ordnung...* munkáját, melynek 1584-es kiadásában az 52v–55r-ig terjedő rész tárgyalja Spira esetét.⁷⁷ E kötet különböző latin kiadásai viszonylag elterjedtek voltak, tudunk Bocskai István példányáról,⁷⁸ egy további példányról a sárospata-

⁷⁵ MsU. 732. 60–61.

⁷⁶ MsU. 732. 61.

⁷⁷ Andreas Hondorff: *Promptuarium Exemplorum...* 1584, 52v–55r. [online] http://books.google.hu/books?id=273ZI9OSIXAC&printsec=frontcover&dq=andreas+hondorff&source=bl&ots=f9MAAF5wKG&sig=zJfP6_uqQPtDzclaIDO89VEjlWU&hl=hu&sa=X&ei=H19pUKbLN4_Esgb72oCAAQ&xved=0CDEQ6wEwAA#v=onepage&q=andreas%20hondorff&f=false [2014. 06. 16.] A könyvnek ismeretes már 1575-ös kiadása is: Kecskeméti Gábor: Topozok és exemplumok a história hasznairól a 17. században. *Studia Litteraria*, 32. évf. 1994. 86. 47. lábjegyzet.

⁷⁸ Az OSZK által összeállított Ritka és Különleges Kötések katalógus, RK 57. jelzet. Lásd: http://www.oszk.hu/sites/default/files/languages/ritka_%20kotesek.pdf [2014. 06. 16.]

ki Rákóczi könyvtárban,⁷⁹ és Batthyány Ádám könyvei között is feltételezhetjük.⁸⁰

Mivel az MsU. 732. esetében prédikáció-ciklusról beszélhetünk, így érdekes nem megállni a 9. prédikációnál, hanem a következő oldalakra is vetni egy pillantást. Spira története után azoknak a Bibliából kigyűjtött példázata következik, akik rossz, illetve jó halált haltak. Így állítja szembe Spirával a mártírokat és istenfélő embereket, kik birtokában vannak a jó halálhoz szükséges hitnek és felfogásnak, mely a következőkben áll: 1. A haláluk óráján az istenfélő emberek tudják, hogy a halál nem választja el őket Istentől. 2. tisztában vannak vele, hogy a test halála után a lélek tovább él. 3. Nem félnek, mert a régi szent atyákhoz és Krisztushoz jutnak a halál után. 4. A halál számukra örvendetes, mert minden gonosztól, kísértéstől, ördögtől, testi gyarlóságtól, büntől és bánattól megszabadítja őket, és végül 5. nem irtóznak az eltemtetéstől sem.⁸¹ A 10. prédikáció két részre oszlik, és a tizenkettedik gyümölcsöt a mennyei paradicsomot tárgyalja, először leírva az ottani állapotokat, majd a második részben a kárhozottak poklát mutatja be.⁸² Ez a szerkezet nagyon hasonlít a Kulcsár Györgynél olvasottakra, nem csak felépítésileg, hanem érvkészetében is. A 9. prédikációban nagy hangsúlyt kap, hogy a hívek hiszik, hogy Ábrahám kebelébe jutnak, és erre bibliai citátumok sorát hozza a szöveg.⁸³ Kulcsárnál ugyanez megtalálható, mert amikor az Istennek „vallásában mulandunk ki ez árnyák világbul, bizonynal elhigyjök, hogy az paradicsom és az Ábrahámnak kebele a mi helyönk [...]”⁸⁴ Ugyanígy a lélek örök élete,⁸⁵ a régi Szentatyákhoz és Krisztushoz való jutás is szerepel nála.⁸⁶ A halált, mint ördögtől való megszabadulást is hasonlóan értelmezik: MsU 732: „Tudják és hiszik az hívek, hogy az halál által minden gonosztól megszabadulnak. Az ördög incselkedésétől, ez világ hízelkedésétől, az testnek gyarlóságától, minden büntől, bútól, bánattól, az mely nem kicsiny vigasztalás.”⁸⁷ Kulcsárnál: „Megmenekednek minden fáradtságtúl és munkátúl, és megszaba-

⁷⁹ Monok István: *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*. Szeged, 1996, Scriptum. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, I.) 101–102.

⁸⁰ Koltai András: *Batthyány Ádám és könyvtára*. Budapest-Szeged, 2002, Scriptum. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, IV.) 154; 171; 201.

⁸¹ MsU. 732. 62–64.

⁸² MsU. 732. 65–71.

⁸³ MsU. 732. 63.

⁸⁴ Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 61r.

⁸⁵ Uo. 60r.

⁸⁶ Uo. 55v. (XII. vigasztalás)

⁸⁷ MsU. 732. 64.

dulnak az ördögnek és a halálnak kegyetlenségiből, ez világnak és a pokolnak dihésségéből és minden nyomorúságból.”⁸⁸ A paradicsomi állapotokat is hasonlóan érzékelik, ahol állandó gyönyörűségben leszünk, testünk megdicsőítetik,⁸⁹ anyagi bölcsesség lesz birtokunkban⁹⁰ és mindenki Istent fogja dicsérni.⁹¹ Külső érzékek szerint is felmagasztaltatunk, melyekkel meglátjuk Istent és minden szenteket.⁹² A kárhozottak kínjainak ábrázolása is hasonló, miszerint a legnagyobb kín, hogy azok nem látják már soha többé Istent és Krisztust, csak a rút ördögökkel társalkodnak,⁹³ a mennyei test helyett utálatos testüket látják⁹⁴ és ehhez társul az örök tűz, a férgek és minden egyéb veszély emésztése.⁹⁵ E két munka hasonlóságai az unitárius prédikációk egyetemes keresztényi értékrendjén kívül nem csupán az *ars moriendi*-irodalom felekezet felettiségére utalnak, hanem a história recepciója kapcsán is tanulságokkal szolgálnak, hiszen több esetben, szövegszerűen is hasonló kontextusban jelenik meg Spira alakja.

Nagyon érdekes, hogy a történet 1550-es bázeli kiadása alapvetően a protestantizmus polémikus, felekezeti propagandát kifejtő irata, melynek éle kelet felé tekintve kicsorbultni látszik. Míg az angoloknál a megannyi jelentésréteg a 18. században is aktívan élt, addig Németországban már az öngyilkosság és kétségbeesés kontextusa került előtérbe.⁹⁶ A magyar nyelvű recepció ezt tovább tompít-

⁸⁸ Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 59v.

⁸⁹ MsU. 732. 68. Vö. Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 60v. „Hasonlatossak lesznek a Christusnak ábrázatjához, azaz olyan hallhatatlanok, dicsőségesek [...]”.

⁹⁰ MsU. 732. 68. Vö. Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 55v. „Örök világozással ajándékozhatunk meg, nagy értelömmel és ismerettel, úgy, hogy mindön tudomány nálunk lézön és Isten diákinak neveztetönk.”

⁹¹ MsU. 732. 68. Vö. Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 59r. „[...] amely életben semmi gonosz és fogyatkozás nem lézsen, hanem mindön jó lézsen, és az Isten dicsértetik mind szöntelen, aki mindön lézsen mindönökben.”

⁹² MsU. 732. 69. Vö. Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 60r. „Örök életben és örömben élnek, az Istennek, az Szent Angyaloknak, és a megboldogult híveknek színe látásával örvöndöznek.”

⁹³ MsU. 732. 70. Vö. Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 64r–64v. „Az Istennek színe látásától örökké elválasztatnak és elvettetnek [...] Az ördögökkel lesznek egyött.”

⁹⁴ MsU. 732. 70. Vö. Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 63r. „Mindnen testnek utálatosságába lesznek.”

⁹⁵ MsU. 732. 70. Vö. Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 64r. „Az ő férgek meg nem hal és tüzök soha meg nem aluszik.”

⁹⁶ Flacius előszava valószínűleg provokatív volt, de Melanchton egyáltalán nem alkalmazta Spira esetét felekezeti polémiára, sőt a bécsi összkiadásban egymás mellett szerepel Melanchton és Flacius szövege, ráadásul Melanchton *Additio*jával kiegészítve. Ez a kiadás abban a formában nem jöhetett volna létre, ha a történet egy kiélezett polémiában vett volna részt.

ja. Még a felekezeti lojalitás kérdése is csupán Tőke szövegében érhető tetten. A magyarországi és erdélyi kontextus a halál, a kétségbeesés és az egyén Istennel való szembefordulásának kérdésköre lesz. Ennek bizonyosságát jelzi, hogy a magyar nyelvű kiadványok egyes részletei szinte megegyeznek Morus munkájának gondolatmenetével, újra kontextualizálva a középkori *ars moriendi* hagyományát. Ez azért is jelentős, mert Spira története és alakja nem konnotálja az *ars moriendi* műfaját, épp ellenkezőleg, Spira minden helyzetben példázat, melyet a különböző célzatosság szerint lehet alkalmazni. A kérdés az unitáriusoknál válik igazán izgalmassá, hiszen a történet kapcsán nem aknázzák ki az aposztázia és felekezeti lojalitás kérdését, melyet az egyház 17. századi helyzete szinte megkövetelt volna. Ne feledjük, a 16–17. században Báthory Zsigmond valláspolitikája mondhatni kötelezővé tette a katolikussá válást az unitárius nemesek számára ahhoz, hogy megtartsák helyüket a politikai elitben. Az 1594-es kivégzések újabb löketet adtak az áttérési hullámnak és a 17. század első felének végére szinte a teljes unitárius nemesség elhagyta addigi hitét.⁹⁷ Az áttérések nagy számát érzékelteti, hogy Enyedi György prédikált az aposztaták ellen. Feltétlen utalnunk kell Trauzner Lukács 1604-es katolikussá válására is, melynek történeti elemei és Spira rekatolizálása közt több párhuzam is vonható (például a gyülekezet előtti nyilvánosság). Az eset bizonyosan emlékezetes lehetett, hiszen Trauzner nem csupán Dávid Ferenc veje, de legbelsőbb munkatársa is volt, aki nem csak a per lefolyása alatt védte Dávidot, de az 1582-ben megjelenő *Defensio Francisci Davidis...* című munka egyik fejezetének is szerzője volt, és aktívan részt vett a felekezet dogmatikai útkeresésben.⁹⁸ Igen beszédes tehát Spira recepciója kapcsán, hogy míg az MsU. 732. hatodik prédikációja kifejezetten Erdélyre aktuáli-

⁹⁷ Horn Ildikó: Az unitárius elit stratégiái (1575–1603). *Keresztény Magvető*, 1999/1–2. 28–34. Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története*. II. kötet. Ford. Márkos Albert, s. a. r. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár Lehel, Kolozsvár, 2009, Erdélyi Unitárius Egyház (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/2.) 563. Ez megfigyelhető az 1640. decemberi országgyűlés anyakönyvből, mely felsorolja azokat az unitárius pártfogókat, akiket a tanulók énekükkel tiszteltek meg. A névsorban azonban, összevetve a Horn Ildikó által vizsgált időszak nagy unitárius neveivel, már – néhány kivétellel, például Tholdalagi és Kornis – nem találunk az elit rétegben helyet foglaló unitáriust. Kénosi–Uzoni: i. m. *Az erdélyi unitárius...* 512. Az építő jellegű adalékot köszönöm Molnár Dávidnak. Az áttérések részletezését egész a 18. század végéig lásd: i. m. 563–584.

⁹⁸ Balázs Mihály: Trauzner Lukács „megtérése”. In uő: *Felekezetiesség és Fikció*. Budapest, 2006, Balassi Kiadó (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 8.) 109–119.

zálva támadja a vagyonért és előmenetelért való hitehagyókat,⁹⁹ tehát adódhatott volna alkalom Spira történetének eredeti kontextusában való felhasználására, Spira mégis a jó halál ellenpéldájaként az Istentől való elfordulás példázataként szerepel.

Függelék

A függelékben, a dolgozatban részletesen tárgyalt MsU. 732. 9. és 10. prédikációját kiejtést tükröztető átirásban közlöm, modern központoszással. Egyes helyeken a megértést segítő jegyzeteket, illetve a latin bibliai idézeteknél a *Vulgataban* pontosabban vagy helyesebben beazonosítható helyeket a szövegben, kapcsos zárójelben adom meg.

Conciones vetustae ex Apocalypsi, Concio 9. Concio 10. MsU. 732. 59–71.

[59] Concio 9. Tizenegyedik gyümölcse az életnek fájának, jutalma az szép igazságnak, az jó halál, hogy az Úr Isten az jámborokot halálok óráján megvigasztalja és örömmel, bátorsággal viszi azon az szoros kapun is által őket. Mely jutalom bizonyára nem kicsiny, mert noha egyéb szorongásokban is szükséges az Istennek vigasztalása, de legfőképpen szükséges az halálnak óráján. Erre még az Úr Jézusnak is szüksége volt, kit az Angyal megvigasztalt, halállal való bajjívásában. Ez pedig az jó és üdvösséges kimúlás csak az isteni félelemnek tulajdona. Mert az istenteleneknek gonosz az ő halálok, Psal. 34. v. 22. [pontosan: Psal. 33, 22.] Mors peccatorum pessima, vel secundum Tigurinam, interimet impium sua malicia.¹⁰⁰ Gonosz bizonyára az gonoszoknak halálok, mert az ő bűnökben hal-

⁹⁹ „Nem kevesebbé szolgáltatja ez rút rabságban az fősvénység is az embert. Az fősvény nem csak rabja az gazdagságnak, hanem imádója is. Mit nem cselekeszik az fősvény ember az gazdagságért! Istenét elárulja, és idegen isteni tiszteletre adja magát, mint cselekedtek itt is Erdélyben sokak.” MsU. 732. 46.

¹⁰⁰ Szabó Ádám fordításában: „A bűnösök halála nagyon rossz, vagy a Tigurina szerint, elpusztítja az istentelen embert a saját rosszindulata.” Mindez fontos adalékkal szolgál az unitáriusok Biblia használatához, mivel a szöveg itt arra a *Biblia Tigurinara* hivatkozik, mely a helvét reformáció egyik kiemelten fontos bibliafordítása. Ez az erőteljes svájci fordítás a helvét irány „sajátossá váló dogmatikai arculatának lenyomata.” A *Biblia Tigurinát* a Zwingli és a körülötte csoportosuló munkatársak adják ki először 1543-ban Zürichben, mely igen sok kiadást megélt. (Imre Mihály: Molnár Albert Biblia Tigurinája. In Csanda Sándor – Keserű Bálint (szerk.): *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*. Szeged, 1978, (Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4.) 301–302.) Érdekes tehát, hogy az unitáriusok már prédikációikban is használták a dogmatikailag is reformá-

nak meg, kétségben esnek az ő halálok óráján, ezekben jutnak akkor az bűnök, melyeket cselekedtek, rettegnek az ítélő bíró haragjától, [60] kívánnak visszatérni ez életre, de kényszerítettek kimenni. Irtóznak hűtötlének lévén az eltemetéstől, gyötrődnek, kínlódnak. Végtére miképpen az istenfélők mellett az Isten angyali forognak az halál idején, úgy az gonoszok mellett forognak az utálatos ördögök, és viszik őket lelkek szerént nem az Ábrahám kebelében, hanem az örökké való tűzben.

Példa Júdás Iscariot is, az ki fősvény és áruló lévén, mint kínlódék halála előtt, kényszeríté az az kín, hogy felakassza magát. Így az bölcs Achitofel, Dávid tanácsa [értsd: tanácsosa], bűnben ejtvén magát, búában [értsd: bújában] felakasztá magát. Ezen dologra hozok ide egy példát Philippus Lonicerus írásából, kiről írtnak mások is sokak.

Anno 1548. Az velenci [értsd: velencei] birodalomból Cidatella [helyesen: Citadella] nevű városkából származott volt egy tudós doktor ember, kit híttanak Franciscus Spieranak, ki gazdag ember volt és böcsületes, lévén jó erkölcsű felesége és tizenegy gyermeke. Ez az Istennek kegyelméből eszében vevé az pápás hűtnek haszontalan tébolygását, az Istennek és az Jézus Krisztusnak igazabb ösmeretére tért vala, hátrahagyván az pápai babonákat, kinek vallása mikor kihírhedett volna, citáltatá az pápa követe maga eleiben Velencében. Ott mikor fenyegetné az követ ez Ferencet, azt fogadá az ember, hogy ő visszamegyen városában, és ott az mit szólott volt az pápai hűt ellen, azt visszakiáltja. Megtérvén hazájában, útjában búsul vala, azt diktálná lelkiösmereti, hogy az igazságért vessesse el inkább életit s jovait, de viszontag [értsd: viszont] meggyőze ez világnak és az testnek szerelme. És egy vasárnap az nép előtt visszakiáltá elébbi szavait, és megkáromlá az igazabb ismeretit (mert az igaz volt annyiban, hogy az pápa ká-

tus bibliafordítást. Nem melleleg Károlyi fordítása és fordításának előszava is támaszkodik a *Biblia Tigurinára*. (P. Vásárhelyi Judit: A Vizsolyi Biblia előljáró beszéde mint vitairat. In Heltai János – Tasi Réka (szerk.): „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XVX. századi hitvitáinkról*. Miskolc, 2005, Miskolci Egyetem BTK, Régi Magyar Tanszék, 33–41.) Az adatot még érdekesebbé teszi, hogy Csanádi Imre, aki a 16. század végén lutheránusból lett unitárius és Kassából való elűzése után Erdélyben, mint unitárius prédikátor helyezkedett el, Báthory István fejedelemtől levelet kapott, mely bizonyos adományai mellett hitvallást kért tőle. Csanádi választ nem ismerjük, de tudjuk, hogy unitárius hitvallása bizonyosan nem tetszett a fejedelemnek. Csanádi megijedt attól, hogy ügyét esetleg lutheránus vagy református papoknak adják át, ezért konzultált Jacobus Palaeologussal, és az ő tanácsára másodszorra is megfogalmazta hitvallását a *Biblia Tigurina* függelékében található hitvallás felhasználásával. (Szönyi Etelka: *Egy XVI. századi gyülekezeti ének szerzője*. ItK, 1983/5. 501–508.) A *Biblia Tigurina* használatának tehát erőteljes jelentőséget tulajdonítottak.

baságinak ellene mondott). Azután mindjárt megverte ötet lelkiösmerete, rágni kezdte az féreg [61] ötet, és betölt az ő szíve Istennek gyűlöléssel, gyűlölséggel, káromlással. És kezdte mindjárt [értsd: mindjárt, azonnal] ötet rettegteni az ördög, az halál és az örök kárhozat. Ezután elhagyván magát, minden cselelével ment Padovában vizsgatásért és orvoslásért is, de azok is őneki sem szóval, sem orvoslással semmit nem használtak, hanem ő csak azt mondotta, hogy ő az örök kárhozatra vettetett az Istentől, sem ott sem jutt, hanem azt mondta, hogy könnyebb volna egy kalánnal [értsd: kanállal] az tengernek vizit kimeríteni, hogy sem mint őneki kegyelmet nyerni. És ezek után késsel is akarta magát megölni. Nem sok napok múlva ezen iszonyú kétségben esésben beljebb beljebb merölvén, úgy múlt ki ez világból. Ilyen szörnyő és rettenetes az bűnhöz szokott, Istent káromló, gyilkos, hamis, csalárd, fajtalan embereknek az ő halálok, főképpen pedig azoknak, kik az megösmert igazságot megtagadták. Olvasd meg 2. Mach. 9. Antiochus Epiphanesnek is kétségbe esését halála idején és szörnyő kimúlását.

Ellenben pedig jó, gyönyörűsége, üdvössége az istenfélő jámbor embereknek az ő halálok, ha sok kínokban halnak is meg: erről mondotta Sir. C. 1. [pontosan: Sirák 1, 13.] Timenti Dominum bene erit in extremis, et in die defunctionis suae benedicetur, hoc est, ditabitur, et praemium accipiet suorum laborum. Ugyanezért bizonyítja [értsd: bizonyítja] az Angyal, ki nagy felszóval kiáltván, írd meg, ezt mondotta az Szent Jánosnak Apoc. 14. [pontosan: Apoc. 14, 13.] Beati mortui, qui in Domino moriuntur. amodo dicit spiritus, ut requiescant a laboribus suis, opera enim eorum sequuntur eos. ~~Ekkor telik be az Sz. Jób szava az híveken, kit mondott c. H.~~ Ugyanezenből mondotta Salamon Pro. 14. [pontosan: Prov. 14, 32.] In malicia sua repellatur impius, justus autem etiam in morte confidens est. Mely dolgot megbizonyítja az istenfélő embereknek haláloknak módja. Az Simeon Luc. 2. örömmel és vigassággal énekelve múlték ki ez világból. [62] Így amott 7. Machabeus nemes ifjak, anyjokkal együtt, jó szívvel, bátron menének az halálra kúnra, és az kín után az halálra, bízván az Istennek az ő igiretiben. Az szent István is Act. 7. békés szívvel, bátor, vizsgatalt elmével mene az halálra. Így az több mártírok is, és egyéb istenfélő emberek bátron és jó szívvel múlték ki ez világból. Teszik pedig az istenfélő, jámbor, kegyes embereket halálok óráján vizsgatalt elméjüvekké [értsd: elméjüvé], imez öt dolgok:

1. Tudják és hiszik, hogy az halál nem szakasztja s választja őket el Istentől, Rom. 8. [pontosan: Rom. 8, 39] Mors non separat a charitate Dei. Ez abból is megbizonyosodik, hogy az Isten mondta magát az Mózesnek, Ábrahám, Izsák, Jákob Istenének, kik az mondás előtt régen megholtak volt. Sőt inkább az halál

által Istenhez jutnak az búdosásból [értsd: bujdosásból] 2. Cor. U¹⁰¹ 4–5. Ez oka, hogy Krisztus Urunk halála óráján az ő lelkét az ő Szent Atyjának kezében ajánlá. István pedig az Krisztus kezében.

2. Tudják és hiszik az Istennek hívei, hogy az testi halál önégiek semmi ártalmokra nincsen, és őket nem emészti s fogyatja éppen el, hanem azután is él az ő lelkek. Veszik pedig az hívek azt az hütöt az Úr Krisztusnak szavaiból, elsőben, ki az léleknek halhatatlanságát bőségesen tanította és bizonyította. Matthaei 22 [pontosan: Matt. 22, 32]: Az Sadduceusok ellen azt állata [értsd: állítja]: Az Isten nem az holtaknak, hanem az élőknek Istene. Mondja pedig az Isten magát Ábrahám, Izsák, Jákob, régen megholtaknak Istenének. Hát Ábrahám, Izsák, Jákob holtuk után is élnek. Ezent [értsd: ezt] bizonyítja Joh. 8. [pontosan: Joh. 8, 51] Qui sermonem meum servaverit mortem non videbit in aeternum. Joh. 11. [pontosan: Joh. 11, 25–26] Qui credit in me et si mortuus fuerit vivet, et omnis qui vivit et credit in me non moritur unquam. Példájával is ezért bizonyította, mikor az ő lelkét Atyja kezében ajánlotta. Az szent Pál apostol bizonyításából is ugyan ezen tetszik ki, ki így szól Philip. I. v. 23. Cupio dissolvi et esse cum Christo, na mid longe optimum est. [63] Nem csak azt hiszik pedig az Isten hívei, hogy az ő lelkeknek az halál semmit nem árthat, és azt meg nem ölheti, hanem azt is hiszik, hogy az ő lelkek az Istennek szent angyalítól az Ábrahám kebelében vitettetik, örömben jut és bódogságban. Ilyen volt az szent Pál hüti, ki elhitte, hogy megoszlása s halála után, az Krisztussal lészen! Az szent Jánosnak is mutatta az angyal Apoc. 7. [pontosan: Apoc. 7, 16] az istenfélő embereknek üdvözült lelkeket, kik felöl ezt mondja: Non esurient, neque sitient amplius, non cadet ipsos sol aut ullus aestus, etc.

Ugyanezen életre, az lelki életre nézett Mózes is, midőn így oktatja az bírát: Quod justum est juste prosequere, ut vivas, mivel ez világban gyakrabban az igazak hamarébb meghalnak. Az okosságtól viseltetvén némely pogányok is hittek és vallották az ember lelkének halhatatlanságát: Pythagoras azt hitte, és tanította. Ugyanezent tanította Plato. Ezent Socrates is. De az hívek az Istennek igyihez támaszkodnak és azért hiszik az ő lelkeknek holtok után való halhatatlanságát és azt is, hogy az halál által mindjárt örömben és bódogságban mennek. Miért ne hinnék, ha azt az Úr Krisztus esküvéssel bizonyította? Joh. 5. [pontosan: Joh. 5, 19] Amen amen dico vobis, qui audit sermones meos et credit ei qui misit me, non veniet ad iudicium, sed transibit a morte ad vitam. És ezért az istenfélő embereknek szívök vigasztalt és csendes az halálnak óráján.

¹⁰¹ Bizonytalan olvasat.

3. Tudják és hiszik azt az hívek és ez az ő vigasztalások, hogy nem valami külön való helyre, hanem az régi szent atyákhoz és az Krisztushoz mennek. Phil. 1. 3. Cupio dissolvi et esse cum Christo. Matt. 8. Letelepdednek Ábrahámmal, Izsákkal etc. Lázár is Luc. 16. az Ábrahám kebelében vitettete. [64] Josias dormivit cum patribus suis, Abraham ivit ad patres Suos in pace. Sic et fideles ibunt ad pios patres; et illud longe melius est.

4. Tudják és hiszik az hívek, hogy az halál által minden gonosztól megszabadulnak. Az ördög incselkedésétől, ez világ hízelkedésétől, az testnek gyarlóságától, minden büntől, bútól, bánattól, az mely nem kicsiny vigasztalás.

5. Az eltemettetéstől is nem irtóznak, mint az hütötlenek, mert tudják, hogy az ő testeket s csontjokat az Úr megőrzi, és az utolsó napon fel is támasztja, dücsőségre és tisztességre az ő szerelmes fia által. Az mint mondja Krisztus Urunk Joh. 6. [pontosan: Joh. 6, 40] Ego suscitabo eum in novissimo die, et Phil. 3. v penultimo et ultimo. Holott azért ilyen drága dolog az pietas, kinek ilyen szép és üdvösséges gyümölcsei vadnak, keressük azt minőn magunknak, kire se-
géljen az Isten.

[65] Concio 10. De 12. fructu arboris vitae, qui est gloria paradysi, vel vitae aeterna.

Az életnek fájának oly gyümölcseiről szólánk eddig, az kiket az Úr Isten ez világi életekben is megád az igazaknak, és azokkal őket vidámítja, igazgatja, és bódogítja ez világban is, kik közül csak az egy is, ez csalárd világnak és az ördögnek minden jovoknál és ígéreteknél jobb, nagyobb, méltóságosabb. Következik immár az isteni félelemnek, ki az életnek fája, tizenkettődik gyümölcse, ki nagyságával, szépségével, tartósságával, s méltóságával feljebb való minden gyümölcsinél, kikről eddig szólánk az életnek fájának, az pedig nem egyéb, hanem az örök bódogság, az mennyei paradysus, kiben részelteti az Isten holtok után az istenfélő, istenes, kegyes, jámbor embereket. Mondhatná pedig itt valaki: Hogy lehet gyümölcse olyan kicsiny fának, mint az embernek ez világon való istenes, kegyes, jámbor élete, az az nagy gyümölcs, az örök életnek bódogsága? Nem azt írja az szent Pál is ad Rom. 6. v. alte [pontosan: Rom. 6, 23] Stipendia peccati Mors, donum autem Dei est vita aeterna, per Christum Jesum dominum nostrum! De erre ez az felelet, hogy az örök bódogságnak megnyerése igaz dolog, hogy csak az Isten ajándéka, és nem teljességgel az istenes, kegyes, jámbor életnek, ki az életnek fája gyümölcse, mivel az embernek nem hogy életiben való jámborsága és istenessége, de még teljes élete folyása is csak kicsiny és semmi. [66] Hogy lehetne tehát ez az embernek kicsiny életének, kicsiny jámborsága és isteni félelme teljességgel nemzője és termője az örök életnek bódogságának?

Nem az főbbik módon és főbbik ok szerint gyümölcse az szép jámborságnak az örök élet, hanem csak az Istennek igiretire nézve, menyben [értsd: amennyiben] az Úr Isten igirte ezt az örökké tartó nagy jutalmat, kicsinyke szolgálatért az ő jámborinak az ő nagy irgalmasságából, annyiban ez az nagy szép gyümölcs is az jámborságnak és isteni félelemnek gyümölcse. Adja azért az Úr Isten az ötet fé-lőknek és szeretőknek az örök életnek bódogságát, kegyes ígireti szerint, kibem nem részelteti az latrokot és istenteleneket, kiről kell nekünk is szólnunk ez mostani órában.

Osztom pedig ez drága szép gyümölcscről való tanításomat két részekre. 1. Meg mutogatom, minemű drágalátos jó legyen az örök életnek bódogsága az híveknek. 2. Mely nagy kárt valljanak az istentelenek, kik ezt nem keresik.

1. Pars. Noha pedig ennek az szép bódogságnak, az örök életnek az ő tulajdonságihoz képest sok nevei vadnak az Szentírásban, mivel ez mondatik Istennek országának elsőben Luc. 22. v. 18.

2. Isten városának és sátorának Luc. 22. v. 18. Apoc. 21. v. 3. etc.

3. Isten házának Joh. 14. [pontosan Joh. 14, 2] In domo patris mei.

4. Nagy vacsorának és menyegzőnek Matt. 22.

5. Életnek koronájának. Apoc. 2.

6. Úrnak nagy örömeinek Matt. 25. v. 21.

[67] Mindazáltal ez nevezeteken kívül [értsd: kívül] is hivattatik sok helyeken az Szentírásban paradysusnak, mely nevezet alkolmasint kijelenti ennek az örök örömmnek mineműségét, mi is azért most egyéb nevezetit hátrahagyván ez örök bódogságnak, elmélkedjünk ez paradysusnak neve szerént erről az szép házáról:

Ez az szó paradysus annyit teszen, hogy gyönyörűségnek kerti, avagy helye, az mely névvel neveztetik is Gen. 2. et 3. Vala pediglen ez földön is paradysus, kibem az Isten helyezettette vala az első embereket, kinek gyönyörűségéről egyebet az írás nem mond, hanem emlékezik annak szép gyümölcsfáiról és szép vizéről. Ez is ugyanaz földi paradysus, szép és gyönyörűséges kert és hely volt, de az mennyivel szebb az menny az földnél, annyival szebb és méltóságosabb az mennyei paradysus ez földinél. Hogy pedig legyen mennyei paradysus, nyilván mondja az Szentírás, Luc. 23. [pontosan: Luc. 23, 43] Így szóla Krisztus Urunk amaz tolvajnak: Hodie mecum eris in paradyso, mondá pedig ezt az mennyei paradysus felől, mert ő maga is lelkét Atyjának kezében ajánlá. Szent Pál apostol is 2. Cor. 12. v. 2. 3. Novi hominem in Christo ante annos 14, raptum in tertium coelum, raptum in paradysum. Az Úr Krisztus is Apoc. 2. v. 3. ezt mondja az Ephesusbeli eklézsiának angyalának: Victori dabo edere ex arbore vitae quae est in medio paradysi Dei mei.

Mondatik pedig az Istennek országa paradysusnak, az nagy gyönyörűségért, melyben lesznek az hívek midőn bejutnak abban az országba. Ugyanezért mondatik menyegzői lakodalomnak is. [68] Mert miképpen az menyegzői lakodalom örömnök helye, úgy imez is az bódogság, ugyancsak örömnök és nem bánatnak helye.

Leszen pedig abban az országban embernek állandó gyönyörűsége mind lelke és elméje szerént, s mind pedig megdűcsóított teste szerént:

Az mi az elsőt illeti, leszen embernek gyönyörűsége, az tudománya és értelme szerént, mivel az ember ez földön csak rész szerént tud és ösmer 1. Cor. 13. [helyesen: 1 Cor. 13, 12] Nunc cognosco ex parte, és semmit is voltaképpen ember ez világban által nem ismer, de ott osztán az ember mindeneket épségesképpen fundamentum szerént tud és ösmer és által lát, tunc cognoscam ut cognitus sum. Erről mondotta Isten Jerem. 31. v. 34. Non docebunt ultra unus quisque proximum suum, et fratrem suum, dicendo: cognoscite Dominum, omnes enim cognoscent me a minimo ad maximum eorum, dixit Dominus. Bizonyára hát ez nagy gyönyörűség leszen, hogy nem leszen soha többé semmi tudatlanság, hanem épséges lelki bölcsesség, mint az angyaloké.

2. Leszen gyönyörűsége embernek akaratójára képest is. Nem leszen abban az országban hitvány akarat és gonosz kívánság, hanem az egy jó, hogy szüntelen szózáttal, jó és buzgó angyali indulattal dicsérjék, áldják és magasztalják az megbódogult szentek az ő teremtő urokat Isteneket, és mint az Seraphin angyalok nógatják vala egymást Esa 6. az Istennek dicsiretíre, úgy ez egy akaratójok leszen az bódogságban bejutott embereknek.

[69] 3. Leszen gyönyörűsége az üdvözült embereknek: memóriájokhoz képest is, midőn megemlékeznek róla, miképpen gyarló, romlandó emberekből hasonlókka löttének az Istennek angyalihoz, az Istennek az ő jóvöltából és irgalmasságából. Megemlékeznek róla miképpen szenvedtek ez világban, mint holtak meg, és testek szerént porrá hamuá [értsd: hamuvá] löttek volt, és immár az Istennek kegyességéből tündöklének, mint az nap az ő Atyjoknak országában.

Külső érzékenységek szerint is pedig gyönyörködnek az hívek az feltámadás után az Istennek országában. Elsőben látások szerént. Mert meglátják az Istent, azt mondja efelől szent János Ap. 1 Ep. c. 3. v. 2. [helyesen: 1. Johannis 3, 2.] Charissimi nunc filii Dei sumus, sed nondum apparuit quid erimus, scimus autem quod quum ipse patefactus fuerit similes ei erimus, quia videbimus eum sicuti est. Exod 33. [pontosan: Exod. 33, 20] dixit Deus: Non videbit me homo et vivet, sed in futura vita videbimus eum sicuti est. Meglátják az Úr Jézus Krisztust, Ábrahámot, Izsákot, Jákobot és minden szenteket, kik lesznek tündöklők és fényesek, Matt. 13. [pontosan: Matt. 13, 43] Tunc justi fulgebunt ut Sol in regno

patris eorum. Továbbá látják az hívek az magok dücsőséges testeket is, és annak látásából is beteljesednek örök örömmel és gyönyörűséggel. Az mi pedig az halás dolgát illeti, annyi részből is örömmel és gyönyörűséggel telnek be az üdvözült szentek, midőn hallják az angyaloknak énekléseket, az mártíroknak az ő dicsireteket, és az szüzeknek szép új énekeket, kiket csak az szüzek énekelnek és nem más. Apoc. 14. [70] Leszen ott lelki kóstolás, midőn az örök életnek anyagi kenyerével tápláltatnak az hívek. Leszen gyönyörűséges lelki szaglás, és lelki módon való tapasztalás. Summa szerént, mindenképpen való öröm és bódogság, ki felől mondja az Apostol 1. Cor. 2. Oculus non vidit me.

2. Pars. Ebben pedig az jóban nem leszen részek az hütötleneknek, hanem inkább ellenben leszen iszonyú kínlódások az pokolban. Leszen azoknak lakóhelyek az sötét pokol, nem látják az Istent soha, sem az Úr Krisztust az ítélet után, társalkodnak az rút ördögökkel, kínlódnak s gyöttrődnek mind testek s mind lelkek szerént. Eszekben jut, mint vesztették magokat ez világi rövid életnek gyönyörűsége miatt, kínozza őket az gyehenna tüze, az férgei, átkozzák magokat, és másokat is, kínlódnak szüntelen. Látják az ördögököt, látják tűzököt, férgeket, és magok utálatos testeket. Hallják az iszonyú ordítást, sikoltást, jajgatást, átkozódást az pokolban, kóstolják az örök pokolnak büdös, utálatos eledelit, szagolják annak kénköves, éktelen, utálatos szagát, tapasztalják az iszonyatos rút ördögököt, férgeket, s tűzököt. Ó keserves kín, ó iszonyú gyötrellem, ó örökkön örökké tartó tűz, férgek és veszélyek. [71] Mindezek arra valók, hogy holott ilyen szép dolog az isteni félelem, ki az életnek fája, és ilyen termett drága jó gyümölcsökkel szerezzük ezt minőn magunknak, kövessük amaz evangéliumbeli eszes kereskedő embert, ki mikoron talált volna egy drága margaritára, eladta minden javait, és azt magának szerzette.

Az ismeretlen Kriza János és ismeretlen gyűjtőtársai²

Dolgozatomban amellet szeretnék érvelni, hogy a gyűjtő Kriza Jánost, gyűjtő-hálózatát, vagy tágabban a 19. századi gyűjteményeket, gyűjtőket, gyűjtéseket nem lehet többféle irányból megközelíteni, mivel (többek között) a gyűjtők/a gyűjtések kontextusa, háttere, motivációi, a közöttük lévő kapcsolatok szinte teljesen ismeretlenek.

Tudom, hogy ezzel a kijelentéssel nemhogy finomítottam, de tovább erősítettem a talán túlzónak tűnő előadascímet, mégis azt gondolom, hogy a 19. századi – meséket is tartalmazó – népköltészeti gyűjtések története egy olyan korpuszt foglal magában, amelyet éppen feltáratlansága miatt csupán egyetlen irányból lehet nyomon követni – egyetlen irányból lehet (hiátusokkal teli) történeté alakítani. Egy olyan történeté, amely Szilcz Istvánnál, a 18. század végén kezdődik egy bizonytalan státusú szövegegyüttessel, amelyet még nem a 19. századi, mindenki számára egyértelmű gyűjtési cél, a népköltészet lejegyzése, megörökítése, megmentése hozott létre, hanem csupán a szórakoztatás szándéka.³ S folytatható Gaal György és Majláth János német nyelven kiadott (utóbb magyarul is publikált) köteteivel, hogy azután megjelenjen az első magyar nyelvű, immár deklaráltan a megmentés-megörökítés szándékával készülő (ráadásul az Akadémiához kapcsolódó), Erdélyi János által szerkesztett *Magyar népdalok és mondák* című munka. S lehet sorolni tovább a folklórgyűjtéssel (is) összekapcsol-

¹ Szakál Anna (1982, Budapest) néprajz–magyar–film szakon végzett az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen, Budapesten, jelenleg doktorandusz a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézetében és az ELTE Magyar Irodalomtudományi Doktori Iskolájában. Kutatásainak középpontjában Kriza János és gyűjtőtársai, illetve az erdélyi népköltészeti gyűjtés kezdetei állnak. A *Vadrózsák* (1863) létrejöttével és utóéletével kapcsolatba hozható levelezést 2012 végén rendezte sajtó alá.

² Az előadás 2013. november 14-én, a Kriza János Néprajzi Társaság és a Magyar Néprajzi Társaság Folklor Szakosztálya által tartott *150 éves a Vadrózsák* című rendezvényen hangzott el. Jelen cikk újraközlése az *Ethnographia* 2014/2. számában megjelent tanulmánynak.

³ Hermann Zoltán: A szóbeliség és az írásbeliség határán. Szilcz István kéziratos mesegyűjteménye. In Csörsz Rumen István – Hegedűs Béla – Tüskés Gábor (szerk.): *Historia litteraria a XVIII. században*. Budapest, 2006, Universitas Kiadó, 515–527.

lódó neveket: Ipolyi Arnold, Kazinczy Gábor, Merényi László, Arany László, Gyulai Pál, Abafi Lajos, Kálmány Lajos, vagy a palóc kötetek gyűjtőit: Pap Gyula, Pintér Sándor, Istvánffy Gyula, és az erdélyi gyűjtőket: Szabó Sámuel, Kolumbán István, Ősz János, Kóbori János, Vajda Ferenc, Orbán Balázs, illetve a század végén Benedek Elek és a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* gyűjtőinek és szerkesztőinek a nevét. S ebbe a sorba illeszthető Kriza János neve is, mint aki „már Erdélyi előtt” előfizetési felhívást adott ki, de csak „Arany László után” jelenhetett meg a gyűjtött anyagának első kötete.

Végigmondhatnánk ezt a történetet hosszan (vagy legalábbis ennél mindenképpen hosszabban), minden gyűjtőhöz még néhány mondatot illesztve, egy-egy gyűjtőt – hála főképp az utóbbi évek tanulmányainak – kicsit részletesebben is tárgyalva, de nem nagyon lenne belőle más, mint egy lajstrom, egy mustra, ami így talán nem is zavaró – annál inkább, ha azt szeretnénk, hogy mint minden valódi történetet, ezt is elmesélhessük más irányból is, tehát ha azt szeretnénk, hogy ez a korpusz ne csak arra a kérdésre tudjon válaszolni, hogy „Kik gyűjtöttek a 19. században?”. Miért is volna különös elképzelni, hogy olyan kérdések mentén is lehetne tárgyalni a 19. századi gyűjtéseket-gyűjtőket-gyűjteményeket, mint például hogy: A 19. századi gyűjtőhálózatokban kik, milyen motivációval vettek részt, milyen kapcsolatban voltak a gyűjtés irányítójával/egymással, felmerültek-e nézeteltérések, ütköztek-e elvek/elképzelések annak terén, hogy hogyan, mit, kitől kellene gyűjteni? Ha összegyűjtünk minden eddig megírt információt, akkor is csak addig jutunk, hogy elmondjuk, szinte mindenki gyűjtőhálózattal dolgozott a 19. században, a legtöbb gyűjtőhálózat összetételéről tudunk is pár mondatot mondani, neveket sorolhatunk, esetleg nagy általánosságban meg tudjuk nevezni a gyűjtők társadalmi státusát, készült egy-egy mélyfúrás is, akár problémákra–nézeteltérésekre is koncentrálni (mint például amilyen Gönczy Monika Kelecsényi-tanulmánya⁴), de alapvetően azt gondolom, hogy nem tudnánk felépíteni egy ilyen kérdésre adandó választ csak ugyanolyan listázással, felsorolással, mindenféle összevetés, egészen látás esélye nélkül. Pedig mennyire jó lenne kikövetkeztetni ebből az anyagból azt is – ha tudnánk –, hogy mennyiben befolyásolta, vagy hogyan járult hozzá az iskoláztatás a gyűjtésben részt vevő személyek gyűjtővé válásához, a gyűjtőhálózathoz való csatlakozásához. Vagy hogy hogyan adták át a gyűjtést irányító személyek a népkölté-

⁴ Gönczy Monika: Variációk egy témára: Erdélyi János: Népdalok és mondák I. – Kelecsényi József kéziratos gyűjteménye a Debreceni Egyetem kézirattárában. In Debreczeni Attila – Gönczy Monika (szerk.): „*Et in Arcadia ego*”. A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése. Debrecen, 2005, Kossuth Egyetemi Kiadó, 468–480.

szetről mint megmentendő, gyűjtésre, lejegyzésre, megjelentetésre érdemes örökségről való tudást a gyűjtőhálózatuk tagjainak? És hogyan jutottak a gyűjtést irányítók arra a gondolatra, hogy gyűjtésbe kezdjenek? Vagy hogyan viszonyult a közösség a gyűjtéshez, illetve az eddig csupán a szóbeliségben létező, de ezután az írásbeliségbe átkerülő, nyomtatásban megjelenő szövegekhez? A kérdések sorát folytathatnánk, de úgy vélem, hiába. A 19. századi népköltészeti gyűjtemények korpuszáról lepattannak ezek, mivel a (f)elsorolható adatok mögött nincs, vagy alig van mélység.

Biztosan túlzás a hasonlat, de valamelyest olyan ez, mintha a 19. századi irodalomtörténet meglegedne azzal, hogy van 15 (vagy 30) név, amelyek kétharmadához tud egy jó-rossz életrajzot és néhány műcímet rendelni, azonban többségüknek még újrakiadására sem igen gondol, és a kötetek jó részét megjelenésük óta senki nem vette úgy a kezébe, hogy annak valamilyen írásos nyoma maradt volna (mondjuk tanulmány formájában), mégis mintha azt gondolná: ismeri a 19. századot.

Nyilván más ez az anyag, más helyet foglal el a folklorisztika történetében, mint a 19. századi irodalom az irodalomtörténetben, így egyértelműen sarkított a hasonlat, de azt gondolom, van igazságtartalma: nem ismerjük a 19. századi folklórgyűjtéseket.

Olyan ez – lehet, ismét különös a hasonlat – mintha lenne egy puzzle-ünk, amit látni szeretnénk, azonban ennek csupán néhány része lenne éles. Mintha a 19. századi gyűjtéstörténeti képünk puzzle-darabjai közül éppen csak Szabó Sámuel, Kriza János, Ipolyi Arnold, vagy elsősorban irodalomtörténeti szempontból Erdélyi János lenne valamelyest élesebb, a többiek alig engednék láttatni magukat. Mivel ez a képzeletbeli kirakó közelebb menve újabb és újabb részekből áll (mintegy a kirakó a kirakóban) és életlenségét éppen az egyes részletek feltáratlansága és így a képen lévő helyük bizonytalansága okozza.

És ha a korábban homályosnak ítélt 19. századi gyűjtéséről Krizára és gyűjtőhálózatára fókuszálunk, hiába tudjuk, hogy a róla szóló írások száma igen magas, ha közelebről megnézzük ezeket, látható, hogy nagyon kevés közöttük az, amely a feltárás, az új információ felszínre hozása, megosztása céljából íródott. A többségük csupán valamilyen (egyháztörténeti, posztrianoni, művelődéstörténeti stb.) diskurzusba illeszthető, és célja sokkal inkább az emlékezés apropóján újra és újra megkonstruálható példakép létrehozása, amely ennek megfelelően megelégszik a már korábban megrajzolt Kriza-portréval.

Így hiába közelítünk Krizához, hiába jelenik meg előttünk a „szelid lelkű unitárius püspök” képe, aki számos más tevékenysége mellett kezdett népköltészeti gyűjtésbe is, aminek eredményeképpen, hosszas küzdelem után, 20 évvel az

eredeti gyűjtési felhívást követően, de megjelenhetett a *Vadrózsák* című népköltési gyűjteménye, amelyen azonban „örökre árván maradt” a kötetjelzés, s mint utóbb kiderült, halálát követően még mindig jelentős összeggel tartozott a nyomdásznak. S bár maga is gyűjtött, gyűjteménye létrejöttét gyűjtőhálózat segítette, amely nagyrészt unitárius lelkészekből és tanítókból állt. Kiemelkedik közülük Kiss Mihály árkosi lelkész, akinek travesztálásra, visszaszülésre, székelyesítésre Kriza János mások által gyűjtött meseszövegeket küldött, amit Kiss Mihály felesége segítségével el is készített. Másik jelentős gyűjtőtársa volt Gálffy Sándor királybíró, akit a balladák felfedezőjeként, egyes kezű gyűjtőként tartunk számon. Vagy Ürmösi Sándor, aki Kriza számára az előfizetőket gyűjtötte, és akit mint korai néprajzi felfedezőt tart számon a néprajztudomány – nyilván azért is, mert munténiai útjáról készített munkája nyomtatásban is megjelent.⁵ Vagy a folklórisztikai köztudatba *rossz gyűjtő*ként bevonuló Tiboldi István, az „öreg székely bárdus”, akinek meseszövegeivel Kriza nem volt megelégedve és átdolgozásukat tervezte. Vagy Marosi Gergely, akit úgy tartunk számon, mint aki korát megelőzve feljegyezte gyűjtéseire mesemondóinak nevét is. Vagy Nagy Lajos, aki nem győzte kivárni a *Vadrózsák* megjelenését, és 1858 októberében a *Kolozsvári Közönyben* publikálta az általa gyűjtött Barcsai-balladát. Vagy Péterfi Sándor, akivel Kriza János intenzív levelezést folytatott. S ott áll Gyulai Pál, aki „barátságos zaklatásaival” segítette elő a kötet létrejöttét, és Mikó Imre, az Erdély Széchenyijként emlegetett gróf, aki anyagilag támogatta a *Vadrózsák* kiadását.

Ezek a kiragadott (közhelyszerű) mondatok ugyan még bővíthetők, ahogy a gyűjtésben ismert személyek száma is, azonban ha közel hajolunk, egyértelmű lesz, hogy nem sokkal: a legtöbb személy esetében nem látunk sokkal többet az előbb felsorolt néhány mondatnál, a gyűjtőhálózatról alkotott kép nem válik plasztikusabbá, nem lesz mélysége.

Alig akadt néhány kutató,⁶ aki precíz forrásfeltárással próbálta volna meg a gyűjtőhálózatot, vagy annak bármely tagját, azoknak a gyűjtésben betöltött szerepét feltárni. A Kriza Jánost kutatók sorából (számomra) kiemelkedik Borbáth Károly munkája, aki sajnálatos módon csupán egyetlen tanulmány erejéig fog-

⁵ Ürmösy Sándor: *Az elbujdosott magyarok Oláhországban*. Utazása után írta Ürmösy Sándor. Kolozsvár, 1844, Ev. ref. főiskola könyv- és könyvnyomó intézete.

⁶ Elsősorban a Krizáról kevesebbet publikáló, de azt maximális precizitással tevő Borbáth Károlyra és Domokos Mariannra gondolok, és csak másodsorban a nagyobb forrásfeltárást végző, de nem mindig pontos Faragó József-re és Kovács Ágnes-re.

lalkozott Kriza egyik gyűjtőjével, Lőrinczi Elek árkosi tanítóval, vele is inkább csak azért, hogy pontosítsa Faragó meglehetősen nagyvonalú írását.⁷

Nem nyújthat többet, úgy vélem, a levelesgyűjtemény⁸ – illetve a *Vadrózsák* II. kötete⁹ és a későbbi forrásfeltáró kutatások – sem, mint hogy segít(enek) valamivel élesebben látni Kriza gyűjtőhálózatát, annak érdekében, hogy egyszer annyira transzparenssé válhasson ez a korpusz, ezek a személyek, hogy képesek legyenek a legkülönbözőbbféle kérdésekre válaszolni. S amennyiben addig más gyűjtések kutatása is folytatódna, akkor remélhető lenne, hogy a szálak egymásba kapcsolódnának, és a 19. századi gyűjtések története egy, a ma ismertnél, elmondhatónál sokkal másabb képként jelenhetne meg előttünk.

Hiába tűnik úgy, mintha el lehetne mesélni a *Vadrózsák* megjelenésének és utóéletének a történetét, mert ez (véleményem szerint) csupán illúzió: a történet, amit el tudunk mondani, legfeljebb néhány villanásnyira előtűnő, vagy tablószerűen kimerevített kép egymásutánja.

Ahogy arra a leveleskötet előszavában, az 1863-as tabló megrajzolásakor magam is próbáltam utalni:¹⁰ akkor, 1863-ban is csupán egy pillanatot látunk, mintha a gyűjtők csoportképre gyűltek volna össze a nagy mű megszületése előtti pillanatban, ami után hirtelen csaknem mindenki eltűnik a képről, és ahogy nem tudjuk, hogy honnan érkeztek, miért, milyen népköltészet-konceptióval, milyen háttérből, úgy azt sem tudjuk, hogy hová távoznak. Ha csak a kész kötetet nézzük, lehet, nem érezzük a hiányt, azonban ha a gyűjtőhálózatot és a benne részt vevő személyeket is vizsgáljuk (és azt gondoljuk, hogy a mű és az azt létre-

⁷ Borbáth Károly: Adalékok a székely népmesék gyűjtésének történetéhez. In Molnár István – Bucur, Nicolae (szerk.): A Székelykeresztúri Múzeum 25 éves évfordulója ünnepi tudományos ülészakán elhangzott tanulmányok és közlemények 1971 októberében. Miercurea-Ciuc–Csíkszereda, 1974, Hargita megye Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottsága – Székelykeresztúri Múzeum, 445–454. Faragó József: Lőrinczi Elek árkosi népmesegyűjtése. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 11. évf. 1967/1. 49–61. (Borbáth Károly precizitása mellett egyértelműen azzal is vívta ki előttem a tiszteletet, hogy nem elégedett meg azzal, hogy jól-rosszul találgasson az előtte álló források alapján, hanem az adatok pontosítása érdekében hajlandó volt elmenni történeti forrásokig, és ezek segítségével új összefüggésekre rámutatni.)

⁸ Szakál Anna: „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez. A szétszóródott kéziratok anyagot összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Szakál Anna.* Kolozsvár, 2012, Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Unitárius Egyház.

⁹ Kriza János: *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény.* Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, 2013, Kolozsvár.

¹⁰ Szakál: i. m. 31–32.

hozók szerves egységet képeznek), akkor talán mégis szeretnénk tudni, hogy ki hogyan került erre a képzeletbeli csoportképre, hová távozott, vagy éppen miért maradt távol.

Mi történt például a távolmaradó Ürmösi Sándorral, az egyik legaktívabb és legelkötelezettebb gyűjtővel, talán az elsővel, aki Krizát megkereste gyűjteményével (vajon biztosan így történt-e?), aki már az 1841-es utazása közben gyűjtött, 1843-ban, a megtalált nyugtatványok tanúsága szerint pedig kész gyűjteménnyel rendelkezett – nemhiába gyűjtötte ő (is) az előfizetőket? Ha minden eddig ismert forrást egymás mellé rakunk, akkor is csupán egy árnyalatnyival látszik élesebben egy, a népköltészeti gyűjtés iránt korán elköteleződő, ígéretes, ámde valószínűleg nehezen összeférhető lelkész alakja (erre utal az a viszonylag nagyszámú egyházközség,¹¹ ahol lelkészként megfordult), aki 1862-ben, nem sokkal a *Vadrózsák* megjelenése előtt önálló felhívást adott ki a *Kolozsvári Közlöny*ben egy székely szótár összeállításában való segédkezésre.¹² Ebben külön felszólítja a lelkészeket is, hogy szinte bármilyen műfajban küldjenek be hozzá szövegeket, mivel szótára toldalékának egy népköltési gyűjteményt szán. A hiányos kép a továbbiakban csupán annyival egészíthető ki, hogy nem sokkal e felhívás megjelenése után, 1865-ben Kriza János püspök Farkas György marosszéki espereshez írott leveleiben¹³ többek között Ürmösi állapotának rosszabbodása felől is tanakodik, s megtudjuk, hogy Ürmösi alkoholizmussal és megőrülésközele állapottal küzd, ami miatt (ez már csak sejthető a levelekből és a források elhallgatásából) a nagyszebeni tébolydában fejezi be életét.

Az eddig feltárt források ismeretében azt is láthatjuk, hogy gróf Mikó Imre nem csupán egyszerű anyagi segítséget nyújtó személyként volt jelen a *Vadrózsák* életében, hanem a gyűjtésben is szerepe volt, a nála lévő gyűjteményeket sokszor pénz ellenében szerezte meg,¹⁴ honoráriumot nyújtott a lelkesebb, szor-

¹¹ Ürmösy Sándor vadadi (1845), bordosi (1847–1850), verespataki (1851–1853), bőzödújfalusi (1853–1856), tordátfalvi (1856–1858), majd nyomáti (1863–1865) unitárius lelkészként szolgált. Vö. Geréb Zsigmond: *Unitárius lelkészek 1568-tól*. Székelykeresztúr, 1943. [Kézirat, Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára.] 1943: 124, 137, 55, 142, 192, 115.

¹² [N. N.] c. n. [Különfélék rovatban] *Kolozsvári Közlöny*, 7. évf. (1862). 159. 641.

¹³ Kriza János levele Farkas Györgyhöz. Kolozsvár, 1863. augusztus 3., 1865. március 30., 1865. április 8., 1865. április 10. (jelenleg: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, eredetileg: Bolyai téri Unitárius Egyházközség Levéltára, Marosvásárhely)

¹⁴ Jakab Elek: Tiboldi István. Élet- és neveléstörténeti rajz. *Néptanítók Lapja*, 12. évf. (1879). 20. 434.

galmasabb gyűjtőknek is,¹⁵ illetve maga is önálló népmese gyűjtő-mozgalmat szándékozott indítani.¹⁶

De a források együttes ismeretében Gyulai Pál buzdító, néhol már-már barátként feltüntetett szerepe sem olyan egyértelmű. Kiténik – elsősorban Szabó Károlynak írt leveléből¹⁷ –, hogy talán a (pesti) gyűjtés ügye fontosabb volt számára, mint a Krizával való viszonya. Ennek ellenére egyértelműen ő volt Kriza számára az a szakmai etalon, akihez bármiféle, a gyűjtést érintő kérdésével fordulhatott.

Vagy Jakab Eleknek, aki a korábbi képen nem is látszott, előtűnik a gyűjtésben játszott szerepe: 1855-ben Kriza arról ír Péterfi Sándornak, hogy a gyűjteményt ketten szándékoznak kiadni.¹⁸ Majd, bár feltehetően csökken a szerepe annyira, hogy a gyűjtés szervezésének legfőbb munkái Krizára maradnak, de több személyről is bizonyítható, hogy ő/ő is tartotta velük a kapcsolatot, a gyűjtéseiket neki küldték el, vagy ő vonta be őket a gyűjtőhálózatba.

Azonban hogy ők hárman-négyen hogyan érintkeztek, mikről, hol beszéltek (a népköltéssel kapcsolatosan), mivel nagyrészt egy városban éltek, nem tudjuk. Pedig ennek kiderítése legalább olyan fontos volna, mint általában annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a gyűjtők hogyan értesültek, értesültek-e egymás tevékenységéről, volt-e, ha igen, kicsoda és hol, akivel megbeszélhették a gyűjtéssel kapcsolatos gondolataikat, kételyeiket, kérdéseiket. Értesültek-e az új (pesti) kötetek megjelenéséről, vagy hogyan viszonyultak saját gyűjtésük megjelenéséhez (s általában mit gondoltak az olvasók a kötetről a *Vadrózsák* kézbevételekor)?

És bár Tiboldi Istvánról már többször szoltam, az ő kapcsán csupán egyetlen kérdést ismételnék most meg: biztos-e, hogy annyira rossz gyűjtőnek tekinthető azért, amit Kovács Ágnes így összegzett: „Marosi Gergely ellentéte Tiboldi István kiskedei tanító, »az öreg székely bárdus«. Tiboldi Gaal Györgynek magyarról németre, majd németről ismét magyarra fordított meséit példaképeinek, s

¹⁵ Kriza János levele Péterfi Sándorhoz. Kolozsvár, 1862. március 9.; Kriza János levele Péterfi Sándorhoz. Kolozsvár, 1862. november 4. (Szakál: i. m. 87, 124.)

¹⁶ Kriza János levele Péterfi Sándorhoz. Kolozsvár, 1862. május 17.; Kriza János levele Gyulai Pálhoz. Kolozsvár, 1862. október 29.; Kriza János levele Péterfi Sándorhoz. Kolozsvár, 1862. november 4.; Kriza János előszava a *Vadrózsák*hoz. (Szakál: i. m. 100, 123, 124, 278.)

¹⁷ Gyulai Pál levele Szabó Károlyhoz. Kolozsvár, 1862. június 23. (Szakál: i. m. 110.)

¹⁸ Kriza János levele Péterfi Sándorhoz. Kolozsvár, 1855. május 27. (Szakál: i. m. 70.)

nem képes megérteni, hogy Kriza miért nem tartja szövegeit megfelelőeknek.¹⁹ Tiboldi két levelében tett említést Gaal Györgyről.²⁰ 1858-ban arról számolt be Jakab Eleknek, hogy az elmúlt év végén olvasott „egy füzet afféle népregét e cím alatt: Gál György Magyar népmeséi gyűjteménye, kiadják Kazinczy Gábor és Toldi Ferenc”,²¹ s abban az általa korábban küldött mese egy variánsát fedezte fel. 1862-ben, Krizának küldött levelében újra visszatér Gaal meséihez: „Egykór olvasám a Kazinczy Gábor és Toldi Ferenc által Pesten kiadott ilyes népmesék egy füzetét elhittem vala, hogy nekem sem kell népiesebben írnom mint azon kiadott népmesék valának.”²² Ha ezt a kérdést nem onnan nézzük, hogy Kriza gyűjtési elveihez képest hol helyezkedhettek el Gaal elvei, akkor azt gondolom, valami egészen mást láthatunk. 1857-ben Tiboldi István, 65 éves tanító egy eldugott kicsi faluban élt és három falu gyermekeit tanította a nyár kivételével minden nap, ekkor már közel 40 esztendeje. Csupán szabadidejében foglalkozhatott elsősorban mondák, adomák, közmondások gyűjtésével. Feltehetően 1855–56 körül kezdett népmesék gyűjtésébe is volt tanítványa, Jakab Elek felhívására, s rá egy-két évre, 1857-ben olvasta Gaal György magyarul megjelent mesegyűjteményét – vagyis a legfrissebb irodalmat (mivel a gyűjtemény három kötete 1857 és 1860 között jelent meg). Mindezt a kiadás helyétől több mint 600 kilométerre. Úgy vélem, a 20–21. századból nézve mondhatjuk, hogy nem volt a legjobb választás Gaal meséinek a tanulmányozása (bár rögtön tovább is kérdezhetnénk: mennyire ismerjük vajon Gaal meseszövegeit?...), és talán helyesebb lett volna, ha Kriza leveleire figyel jobban. Mondhatnánk, de meglehetősen felesleges ilyet állítanunk. Egyrészt nem ismerjük Kriza hozzá írt leveleit. Nem ismerjük pontosan azt sem, hogy Tiboldi mit gondolt Gaal meséiről, vagy hogy utóbb mit Kriza János meséiről. És 1857-ben nemigen talált volna más kötetet, amit Gaal helyett a tájékozódáshoz a kezébe vegyen.²³ Amit tudunk, hogy ő az egyetlen a gyűjtők közül, aki bizonyíthatóan a megjelenése évében kézbe vette a gyűjteményt és ref-

¹⁹ Kovács Ágnes: Utószó. In Kriza János: *Székely Népköltési Gyűjtemény* II. 447–456. Budapest, 1956, Magvető Könyvkiadó, 452.

²⁰ Tiboldi István levele Jakab Elekhez. Székelyszentmiklós, 1858. június 26.; Tiboldi István levele Kriza Jánosnak. Kiskede, 1862. május 24.

²¹ Szakál: i. m. 72.

²² Szakál: i. m. 104–105.

²³ Erdélyi János *Magyar népmesék* (1855) című munkáját vehette volna a kezébe, de ennek felvetését követően szintén csak kérdések sorjázhatnak: Eljutott-e egyáltalán Erdélynek ez a gyűjteménye Erdélybe? Volt-e lehetősége Tiboldinak kézbe vennie? Milyennek tartja, tartja-e bármilyenek ezt a kötetet a magyar folklorisztika? Tehát le tudnánk-e vonni bármilyen következtetést abból a tényből, hogy nem ezt a kötetet említi, hanem Gaal gyűjteményét?

lektált rá. Honnan szerezhetette meg, honnan tudhatott arról, hogy érdemes azt olvasnia, beszélt-e utóbb bárkivel róla, (egyelőre) nem tudjuk. Azonban az bizonyos, hogy maga Kriza is, előkerült jegyzetei tanúsága szerint, elgondolkodott Gaal gyűjtésben-átdolgozásban betöltött szerepén: „Illetetlenül hagyni-e a népmesét mint a hogy a nép szokta beszélni, vagy kiegészítés elhagyás által oly kerek egészet állítani össze, mely a művészi eszme követelményeinek is megfeleljen? – Gyűjtő és kritikus volt-e Gál vagy művészi feldolgozó s így költő?”²⁴

S ha egy kicsit túllépünk a levelezésgyűjteményen, és inkább az ott kitapintható/felvázolt egyik úton indulunk el, akkor feltehetjük a kérdést: honnan vehették az eszmét, a gondolatot a gyűjtők a gyűjtésre? Mert mindehhez kevés egyetlen személy; bár az irányító Kriza elengedhetetlenül fontos volt, nélküle – ahogy maga is írta – semmi sem történt volna, sokan nem is kezdtek volna gyűjtésbe, vagy gyűjtéseik nagy valószínűséggel elkallódtak volna, vagy legfeljebb olyan periférikus gyűjtéseként láthattak volna napvilágot, mint a többi palóc vagy erdélyi kiadvány (legyen az akár Szabó Sámuelé, akit 2009 óta már, hála Olosz Katalinnak, kellőképpen ismerünk²⁵).

Lehetséges-e, hogy a 19. századi gyűjtők az iskolából kapták az ösztönzést, ahogy arra Faragó József is utalt?²⁶ Ha a feltárt források alapján kicsit jobban körvonalazódó kapcsolatháló alapján újraolvassuk a 19. századi unitárius olvasókörokról szóló írásokat, akkor két fontos dolgot emelhetünk ki. Az első, hogy elkerülte a figyelmünket (az én figyelmemet) egy írás²⁷ Kálnoki Kis Tamástól (aki – sajnos – csak véletlenszerűen foglalkozott Krizával). Ő számol be Kriza János újonnan előkerült, 1829-es jegyzetfüzetéről, amely a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található.²⁸ Ennek a kis jegyzetfüzetnek a jelentősége pedig abban áll, hogy ebbe jegyzett fel Kriza kolozsvári önképzőkori diákként közmondásokat. Fontos ez nemcsak azért, mert eddig nem ismertük biztos nyomát Kriza ilyen korai népköltészet iránti érdeklődésének, hanem azért is, mert

²⁴ Ld. Kriza János népköltészeti vonatkozású jegyzetei. Szakál: i. m. 279.

²⁵ Szabó Sámuel: *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Budapest–Marosvásárhely, 2009, Európai Folklor Intézet–Mentor Kiadó.

²⁶ Faragó József: Kriza János és a Vadrózsák. In Antal Árpád – Faragó József – Szabó T. Attila (szerk.): *Kriza János*. Kolozsvár, 1971, Dacia Könyvkiadó, 71–72.

²⁷ Kálnoki Kis[s] Tamás: Kriza János jegyzőfüzete. *Keresztény Magvető*, 1980/3–4. 173–176.

²⁸ MNL OL P 2269 (K. Papp Miklós hagyatéka) 20. doboz, 27. tétel (Költemények, költeményfordítások...) 1499–1502. oldal

ez így az egyik bizonyíték lehet arra, hogy az önképzőkörök, olvasótársaságok ekkor nem csupán a diákok művelődési igényét, saját képességeik kibontakozását kívánták elősegíteni, de esetenként mindez összekapcsolódhatott a folklór valamely jelensége iránti (lejegyzéssel párosuló) érdeklődéssel is. (S ebben az esetben fontos az is, hogy Kriza nem népdalokat jegyzett fel, hanem „csupán” közmondásokat.)

A másik fontos adat (Kozma Ferencről, 1867-ből) ezzel összefüggésben valamivel későbbre tehető.²⁹ 1837-ben jött létre előbb Székelykeresztúron, majd még ugyanebben az évben 4 faluban, először Alsó-Siménfalván, majd Siménfalva példáját követve Tordátfalván, Medeséren és Etéden is unitárius olvasóköri. Céljük elsősorban az olvasás, művelődés, folyóiratok (vagy legalább egy, a *Vasárnapi Újság*) járatása volt. Emellett az alsó-siménfalviak levelet írtak a kolozsvári Unitárius Kollégiumban működő olvasótársaságnak is szövetséget ajánlva a következők szerint: „Hogyha nekünk akármely egyveleg tárgyról közlekedéseit megküldi, mi is ígérjük, hogy állunk hívségesen a barátságban, és székölhoni újságokkal, regékkel, népdalokkal, eredeti széköl elmésségekkel fogunk kedveskedni.”³⁰ Amit természetesen a kolozsváriak örömmel el is fogadtak. Az együttműködés további részleteiről nincsenek adataink, s a falusi olvasótársaságokat hamarosan be is tiltotta az udvar (akik szintén olvasták a *Vasárnapi Újságot*, ahol Brassai Sámuel lelkesen számolt be a fiatalok kezdeményezéséről³¹). Azonban ami számunkra mindebből fontos, hogy egy, még Kriza jegyzetfüzeténél is határozottabb bizonyíték e szövetségkérés annak, hogy a kolozsvári ifjak érdeklődtek a népköltészeti gyűjtés iránt, s hogy ez a tény annyira egyértelmű volt a falun lakó fiataloknak is, hogy határozottan ajánlhatták ebbéli tudásukat, lehetőségeiket cserealapként. További fontos adatot jelenthet immár közvetlenül a gyűjtőhálózat szempontjából, ha hozzátesszük, hogy 1837-ben a székelykeresztúri iskolafőnök a későbbi Kriza-gyűjtő Péterfi Sándor volt. Az elsők között lépett be ebbe az olvasótársaságba a Tiboldi-tanítvány Jakab József, aki Jakab Eleknek, a későbbi híres Kolozsvár-történésznek, Kriza barátjának és segítőjének nagyreményű testvére volt. Jakab József életrajzírója 1872-ben az olvasótársasággal kapcsolatban azt jegyzi fel, hogy annak létrehozására az eszmét Jakab Elek, ekkor már kolozsvári diák adta, aki intenzív levelezésben állt 1–2 évvel fiatalabb

²⁹ Kozma Ferenc: *A kolozsvári unitarium collegium ifjúsága olvasó és irodalmi körének múltja*. Kolozsvár, 1867, Róm. Kath. Lyc. Nyomdája.

³⁰ Kozma: i. m. 27.

³¹ *Vasárnapi Újság*, 1838. november 11.

testvérével,³² de Péterfi egyik leveléből tudjuk, hogy Péterfi Jakab Elekkel való levelezésének kezdete szintén 1837-re datálódik.³³

Emellett az említett négy falu közül három valamilyen formában (ha csak felületesen is) szintén köthető Kriza-gyűjtőkhöz. Alsó-Siménfalván született Marosi Gergely, aki ugyan az olvasótársaság megalakulásakor csupán hat éves volt, de mondhatjuk, hogy ott, ebben a(z olvasótársaságot teremtő) közegeben nőtt fel. Tordátfalva Ürmösi Sándor szülőhelye és később tartózkodási helye is, bár ekkor már ő többnyire nem ott élt. Medeséren viszont éppen ekkor, 1838-tól az egyik Kriza-gyűjtő, Szentmártoni Sámuel lett a lelkész, aki nem mellesleg 1832-ben a (szintén Kriza-gyűjtő) Gálfi Sándor és Kriza János alapította kolozsvári olvasótársaságba is belépett még kolozsvári diák korában.³⁴

Hozzátehetjük még ehhez, hogy a kolozsvári olvasókör tagjai között is szép számmal találunk későbbi Kriza-gyűjtőket, a korábban említett Gálfin és Szentmártonin kívül aktív tagja volt Kelemen István, szabédi lelkész, majd utóbb Marosi Gergely és Sándor János, székelykeresztúri tanárok, Kriza Sándor, nagyajtai lelkész, valamint Pap Mózes és Nagy Lajos, kolozsvári kollégiumi tanárok. De a megjelenő évkönyvükben, a *Reményben* publikált az akkor már jóval idősebb Tiboldi István is.

Mindezekkel a példákkal (is) arra próbáltam felhívni a figyelmet, hogy csak a források együttes olvasatával, ismeretében juthatunk el egy teljesebb képhez, az esetleges feltételezéseinkre csak akkor kaphatunk biztosabb válaszokat, ha a források minél szélesebb, a korabeli intézmények működését, a társadalmi és interperszonális kapcsolatok, a gyűjtők mindennapi életét láthatóvá tevő dokumentumok körét vonjuk be. Úgy vélem, Kriza János gyűjtőhálózata (és ez igaz lehet más, 19. századi gyűjtőhálózatokra is) csak akkor érthető meg, csak akkor válik valóban láthatóvá/láthatóbbá, ha az irodalomtörténet, az egyháztörténet, vagy a 19. századi (unitárius) iskolatörténet felől is megpróbáljuk olvasni azt, vagyis ha képesek leszünk többféle keretben is elhelyezni, nem csupán a 19. századi magyar folklórgyűjtemények felsorolásának igen szűkös keretében.

³² Nagy János: Jakab József életrajza. *Keresztény Magvető*, 1872/3. 210–211.

³³ Péterfi Sándor levele Jakab Elekhez. *Hévíz*, 1879. február 24. (Szakál: i. m. 230.) (Sajnos, a Jakab Elek-hagyaték egyelőre lappang.)

³⁴ Szentmártoni Sámuel a két olvasótársasági tagsága között 1833–38-ig Torockón volt leányiskolai tanító.

**A modernitás és az unitarizmus.
150 éve született Perczelné Kozma Flóra,
a szabadelvű vallásosság „apostolnője”**

Egy életút (re)konstrukciójának vázát általában egy kronologikusan ábrázolt folyamat megalkotása jelenti, a születéstől a halálig, vagy akár az ősök hagyományától az utódok örökségéig felépített életpályavonal adja. Ez a megközelítés általában odavezet, hogy a biográfiaíró az életutat koherens egészként ábrázolja.² Kövér György – aki elsősorban a politikusi életrajzok kapcsán beszél a biográfiaírás problematikusságáról –, többek között abban látja a nehézséget, hogy az életrajzíró önkéntelenül is homogenizál, és az adott esetben a személyiség egészét például az egyén politikai cselekvése köré építi fel.³ A dilemma elsősorban abból fakad, hogy az egyént nehéz a maga valóságos töredezettségében és ellentmondásosságában megragadni.⁴ Egy pályafutás vizsgálatának szempontjait természetesen meghatározza – a biográfiaíró megközelítésén túl – a források „milyensége”, megléte vagy hiányos volta.

¹ Sárai Szabó Katalin Phd történész-etnográfus, 2000-ben végzett az ELTE BTK-n, 2011-ben védte meg a disszertációját ugyanott. A Duna melléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének munkatársa. Kutatási területe a társadalomtörténet, nőtörténet, genderstudy.

² Bourdieu, aki a legszkeptikusabban tekint a biográfiaírásra, felveti annak problémáját, hogy az életrajzíró egy irányba mutató, koherens egészként kezeli az életutat, feldarabolja az életpályát, és csak a számára fontos epizódokkal foglalkozik. Bourdieu szerint az életpálya valójában diszkontinuus események, cselekedetek, érzetek egymásutániságából tevődik össze, az életpálya egysége csak reprezentáció. Bourdieu, Pierre: *L'illusion biographique. Acte de la recherche en sciences social*, 1986/jún. 69–72.

³ Kövér György: A biográfia nehézségei. *Aetas*, 2002/2–3. 250.

⁴ Giovanni Levi szintén, ha nem is olyan radikálisan, mint Bourdieu, de elítélte, hogy a biográfus lineárisan ábrázolja hőse életrajzát. Ő is hangsúlyozta az életút diszkontinuus, töredezett, ellentmondásos voltát, a szereplő cselekedeteinek bizonytalankodásait, tehetetlenkedéseit, amit a történész általában figyelmen kívül hagy. Véleménye szerint a történész az életutat, főhősét „*egyfajta korlátozott és anakronisztikus racionalitásnak engedelmeskedő történelmi szereplők*”-ként ábrázolja. Levi, Giovanni: Az életrajz használatáról. *Korall*, 2. évf. (2000). tél. 82.

Esetünkben hősnőnk – Perczelné Kozma Flóra – életének eseményeiről igen keveset tudunk, tehát az életút kronologikus, „teljes” rekonstruálása lehetetlen, ugyanis néhány adalék áll csak rendelkezésünkre. Magánirataiból pár tucat levél maradt fenn. Nyilvánosságnak szánt írásai azonban nagy számban megjelentek, így ezeknek a szövegeknek az elemzésével megismerhetjük gondolkodásmódját, a társadalom egészéhez és az egyes társadalmi kérdésekhez való viszonyulását. Életének egy fontos, meghatározó eseményéről is tudunk, nevezetesen felekezeti-váltásáról, amely megalapozta szociális tevékenységét, vallásos és „közhasznú irodalmi” munkásságát.

Perczel Ferencné leveldi Kozma Flóra 1864. június 22-én született Baracs-kán Kozma Ferenc (1826–1892) és Domokos Judit egyetlen gyermekeként. Kozma Ferenc miniszteri tanácsos, a magyar lótenyésztés „reorganizátora” volt. (Nagybátyja Kozma Sándor pedig királyi főügyész). Apja évtizedekig tartó aktív politikai pályafutás után, 1869-ben a földművelésügyi minisztériumon belül megszervezte a lótenyésztési osztályt. *„Barátai és kortársai szeretetreméltóságát, kedvességét, imponáló úri magatartását, nobiles gondolkodását, férfiasságát és mindenekfelett páratlan jó szívét emelték ki, ha róla szó került.”*⁵ Derűs, víg kedélyű embernek tartották, aki szeretett tréfálkozni. Két évvel halála előtt így nyilatkozott: *„A lélek ifjúságának és a hitnek megőrzése által tettem szert azon alapra, melyen állva a vénség sem tűnik fel előttem kietlennek.”*⁶ Kozma Flóra apjával való kapcsolata bensőséges lehetett,⁷ értékrendjét is valószínűleg erősen meghatároz-

⁵ Kozma Sándor: *A leveldi Kozma-család története*. Budapest, 1940, 131.

⁶ Kozma: i. m. 146.

⁷ „Tizenkét évvel ezelőtt midőn még szegény atyám élt s évről évre a november hónapot hivatalos ügyben az erdélyi méntelepeken töltötte, minden nov. 24-én érkezett Erdélyből számomra egy hosszú válogatott szavakban és szép érdemes stylusban irt levél, melynek megérkezéséhez én úgy hozzá szoktam, úgy ragaszkodtam, hogy midőn ezeket örökre beszüntette a sors – sehogysém tudtam hozzá szokni a rideg valóhoz! Hiába vett körül a családom szeretetével névnapomkor, hiába köszöntöttek meg szóval chablonos irányú levéllel a jó barátok – nekem hiányzott egy levél... Méltóságos Uram! Néhány év óta ismét minden év nov. 24-én becsenget a postás és hozza az én leveletem – Erdélyből! Még az írás is mintha ugyanaz volna a színes kifejezések, a válogatott, szinte költőileg rendezett szóval pedig ugyanolyan érzelmeteljes lélekből fakadnak, mint a milyenből azok a régi megsárgult levelek származtak!... bizalommal kérem, a míg csak érdemtelennek nem tart e kiténtetésre, küldje nekem minden nov. 24-én e várva várt levelet! Nem is képzelem Méltóságod micsoda visszafojtott szomorú és mégis örvendetes érzelmeket idéznek fel lelkemben e levelek!” Perczelné levele Ferencz Józsefhez, h. n. 1905. nov. 25. Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (továbbiakban: MUEKvGyLt.) 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka.

ta.⁸ Azok közül a történetek közül, amelyek apjáról fennmaradtak, jellemzőnek tűnik az egyházakhoz való viszonyáról szóló elbeszélés. Minden ménesbirtokon iskolaszéket állított fel, amelynek tagjai között mindenhol ott volt a pap és az orvos is. Miután nem volt minden majorban iskola, a távolabb lakó gyerekeket kocsikon szállították az iskolába. Egyik iskolalátogatása alkalmával, a gyerekeknek éppen hittan órájuk lett volna, de a katolikus pap még nem érkezett meg, mivel nem állt éppen rendelkezésre kocsi, amelyik az iskolába elvigye. Így Kozma Ferenc „református létére” – emelte ki Kozma Sándor a családtörténet írója 1940-ben –, megtartotta a katolikus hittanórát. Az eset után kiadott egy rendelkezést, miszerint soha nem fordulhat elő, hogy ne álljon fogat a pap rendelkezésére és emiatt bárhol is elmaradjon a hittanóra.⁹ A történet két lényeges momentumra is rávilágít: egyfelől Kozma Ferenc a társadalom minden rétege számára fontosnak tartotta a népoktatást és a hitoktatást. Ezek az alapelvek később lánya szociális munkájában szintén kulcsfontosságú szerepet játszottak. (Bár ő ezeket az unitárius szellem megnyilvánulásaként értelmezte.) Másfelől nem volt benne felekezeti elfogultság.

Kozma Flóra 1884-ben férjhez ment Perczel Ferenchez (1856–1914), Perczel Béla igazságügy miniszter¹⁰ fiához. Férjét 1891-ben a Magyar Mezőgazdák Szövetkezetének ügyvezető igazgatójává választották. Halálakor a *Köztelek* című lapban a következő emlékező sorokat írták róla: „*Puritán gondolkodás, az apró részletekre is kiterjedő gondosság és feltétlen üzleti realitás jellemezte tevékenységét.*

⁸ „Kis leány koromban áldott emlékü atyámmal a Margit szigeten nyaralva, csodálatos bámulattal töltött el az a mindennap ismétlődő eset, hogy szegény jó atyám elhaladva az utolsó napjait élő és a nevezetes tölgyek alatt ülő Arany János előtt – ki már se látott, se eszmélt – mindig következetesen levette a kalapot előtte, bár természetesen az élő halott nagy költő már sohasem viszonzta a köszöntést. Mikor egyszer félénken megemlítettem, hogy hiszen kárba vész a köszönés, mert az öregúr már nem reflectál erre, nagyon szomorú és szemrehányó szemeket vetett az én mélységes lelkületű atyám én reám. „Nem azért köszönti az ember a nagy lelkeket, hogy valami viszonzás jöjjön tőlük a számunkra” felelte az ő felejthetetlen érzelmes hangján „hanem, hogy megadjuk nekik a köteles tiszteletet s ezáltal saját lelkünket is emeljük! Ezt neked már meg kellett volna érezned! Sohasem felejttem el ezt a szelíd, de komoly szemrehányást és azt a megszégyenülést a mit gyermek voltom dacára éreztem! De azóta bele van vésvé a lelkembe az a törekvés – még ha mindörökké csak törekvés marad is –, hogy teljes önzetlenséggel tudjunk kalapot emelni a nagy lelkek előtt! Tudjunk tisztelni és szeretni a nélkül, hogy valaha viszontézelmeinkre, vagy akár csak tudomásulvételre is reflectálnánk.” Perczelné Kozma Flóra: *Bibliamagyarázat*. In uó 1915, 242.

⁹ Kozma: i. m. 133–135.

¹⁰ Perczel Mór 1848-as tábornok fivére.

*Számító kereskedő egyesült benne a gyakorlatias gazdával, az úri felfogás a tisztviselői kötelességérzessel.*¹¹ Házasságukból négy lány született.

Hősnőnk, Perczelné Kozma Flóra 1895-ben férjével és gyermekeivel együtt áttért unitáriussá.¹² (Ő és leányai reformátusok voltak, Perczel Ferenc pedig katolikus).

Kozma Flóra maga is életének fordulópontjaként, mintegy sorseseeményként élte meg és interpretálta az unitárius egyházhoz való csatlakozását. Tudjuk, hogy az egyén vallásos életében bekövetkező fordulat, a „megtérés” vagy a meggyőződésből történő áttérés mindig új alapokat jelent a vallásos identitás felépítésében. Ezt a folyamatot besorolhatjuk azok közé az életesemények közé, amelyekről a pszichológia mint identitásváltozást előidéző momentumokról beszél, és amelyekről azt állítja: „... *identitásszerkesztési művelettel jár együtt: (ebben) vagy gyökeresen átrendeződik az identitás szerkezete, vagy csupán új kategóriával bővül a tartalma.*”¹³ A vallási identitás változása következtében módosul az egyén világról alkotott képe, világhoz való viszonya, kapcsolatai, beszédmódja, viselkedése, sok esetben egész életmódja. Tudatos, határozott döntést hoz az illető akkor is, ha „kereső”, érlelődési folyamat előzi meg elhatározását, és akkor is, ha hirtelen „megvilágosodás” idézi elő a váltást. Az irányváltást azonban mindkét esetben a korábbi életszakaszban bekövetkező lelki kiüresedés vagy valaminek a hiányként való megélése váltja ki.¹⁴

Esettörténetünk kiindulópontját az áttérés jelenti, annak ellenére, hogy nyilvánvaló: Kozma Flóra életében ezenkívül is számos meghatározó élmény, előre-

¹¹ Köztelek, 1914. jan. 24. 210–211. idézi: Dobos Gyula: *A Perczelek*. Szekszárd, 2001, 293.

¹² 1868-ban a 48-as alkotmány helyreállításának következményeképpen a Szent Korona valamennyi országában törvényesen bevett vallás lett az unitárius. 1869-ben Ferencz József (1835–1928) akkori kolozsvári lelkész – 1876-tól püspök – először tartott nyilvános istentiszteletet Budapesten, 1876-ban megalakult az unitárius leányegyházközség, amely 1881-ben anyaegyházközséggé alakult. 1890 októberében felszentelték az első templomot a Koháry, ma Nagy Ignác utcában. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint Budapesten 2120 unitárius élt. <http://www.omm1910.hu/?/adatbank> [2014. 06. 16.]

¹³ Pataki Ferenc: „Az önéletírás „dramaturgiája”: az élettörténeti forgatókönyvek. In uő: *Élettörténet és identitás*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 344.

¹⁴ „... sorseseeményen olyan magától meginduló, uralhatatlan módon lejátszódó, föld alatti értelemképződést érthetünk, amely az élettörténetben új kezdetet jelent. Hozzátehetjük: élettörténetünkben új kezdetet ez az értelemképződés azáltal, hogy megrendíti az önazonosságunk hordozójaként uralkodó szerepre jutott értelemrögzítéseket, s ezáltal önhasadást idéz elő, egyszersmind azonban máris új értelmet tesz megragadhatóvá, s ezzel lehetőséget teremt az önazonosság újjólagos rögzítésére. Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest, 1998, Atlantisz, 200.

haladás, megtorpanás, törés, visszafordulás, újrakezdés történt. Nemcsak az írói életpályák, életművek esetében merül fel az a szempont, miszerint az életút során már nem történetről, hanem történetekről és nem indulásról, hanem indulásokról beszélhetünk, hogy „*nincs egyetlen történet, hiszen nincs kétely, önreflexió és kitérők nélkül narratíva.*”¹⁵ A következőkben úgy vizsgálom Kozma Flóra történetét, hogy „megszületését” egy konkrét fordulóponthoz kötöm. Az életút megújító, alakító mozzanatának, illetve az annak eredményeként megszülető új világtérképezésnek az elemzésével valójában egyetlen kérdésre kívánok választ találni: nevezetesen, hogy a 19. végén – 20. század elején egy középosztálybeli, „konzervatívnak” aposztrofált asszony milyen stratégiával birkózott meg a társadalmi változásokkal, a modernitás következményeivel, a századforduló – számos párhuzamosan együtt élő irányzata által meghatározott – kaotikusnak tűnő világával.

Bár egyértelműnek tűnik, hogy kiket soroltak(unk) a konzervatív nők közé: hagyományelvűség, tradicionalizmus, értékközpontú-gondolkodás, vallásosság, a határozott identitástudattal párosuló társadalom-erkölcsiség, illetve a közösségi felelősségtudat jellemzik általánosságban a konzervatív nő gondolkodását. Ezek mind ráillenek Kozma Flóra-ra is. Ha azonban a modernitáshoz való viszonyukban vizsgáljuk őket, már nem alkotnak homogén csoportot. Mint ahogy Ulrich Beck írja: „...*a modern társadalom egyes csoportjai, rétegei, osztályai, szociokulturális miliói eltérő intenzitással vesznek részt a modernizáció folyamatában, különböző elképzelésekkel bírnak a modernitást illetően, és különböző viszonyokat alakítanak ki a társadalmi renddel kapcsolatban.*”¹⁶

Ha az egyes irányokhoz tartozást – vagy egyes irányzatokba való besorolást – annak alapján vizsgáljuk, hogy az egyes társadalmi kérdésekhez hogyan viszonyultak a szereplők, milyen megoldásokat kerestek, milyen szerepet szántak a

¹⁵ Hiszen „el kell dönteni, honnan indulunk el, a születés pillanatától, vagy az írói emlékezetben megőrződött, esetleg a szövegekben feltárt családtörténetől, netán azt a pillanatot tekintjük kezdetnek, amikor az író (és nem a valós személy) született meg. Nem mintha ez utóbbi könnyen definiálható lenne: vajon ez a pillanat akkor van, amikor valaki először rögzíti önmaga és a világ számára – író lesz? Vagy akkor, amikor az első művét megírja? Amikor az első műve megjelenik? Esetleg akkor, amikor a világ (az irodalmi közvélemény, az írotársak, az olvasók) írónak ismerik el? Vagy, ha a társadalmi szerepek felől közelítünk: akkor, amikor megteremti önmaga számára az írói létformát?” Szilágyi Zsófia: „*Bolond dolog az író élete, / félig éli és félig üzlete.*” [online] <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2010/XIX.-evf.-2010.-junius-augusztus-Moricz/Moricz/Bolond-dolog-az-iro-elete-felig-eli-es-felig-uzlete>. [2014. 06. 17.]

¹⁶ Ulrich Beck in Niedermüller Péter et al (szerk.): *Sokféle modernitás: A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban*. Budapest, 2008, L'Harmattan, 286.

nőknek a társadalmi nyilvánosságokban: akkor azt látjuk, hogy rendkívül összetett a kép.

A történészek a modern feminizmus gyökereit általában a szekuláris fejlődésben szokták elhelyezni, a liberális politikai gondolkodás, illetve a felvilágosodás reformista intellektuális programjába ágyazzák. Ritkán vizsgálják a vallásos életvilágban, az egyházak életében, holott a társadalmi nemekről alkotott nézetek és azok szociális következményei ugyanolyan számottevő módon jelentek meg az egyházi társadalmi térben is.¹⁷ (Természetesen az elméleti munkák beszélnek a keresztény feminizmusról, egy-egy „híres” nőt keresztény feminista-ként aposztrofálnak, de a kép mégis inkább „fekete-fehér”.) Az egyházi köröket a konzervativizmus „melegágyának” szokták tartani, a konzervatív nő pedig gyakran artikulálódik emancipációellenesként.

A különböző felekezetek belső élete a 19. század végén, 20. század elején a nők számára számos „munka”-lehetőséget teremtett a kegyességi, egyházerősítő, vallásmegújító mozgalmakban, amelyek a modern társadalom problémáira az egyház és a modernitás kapcsolatának kérdéseire próbáltak reflektálni. A reformációtól kezdve minden vallásos megújulási törekvés újraértelmezte a nemi szerepeket a családban, a társadalomban és az egyházban egyaránt. A 19. században a társadalmi anyaság szerepkörét kiterjesztették az egyházi életre is, a jótékony-ság gyakorlásán túl, jóval szélesebb „munkaterületen” számítottak a nőkre, a nekik tulajdonított, gondoskodó, vallásos attitűdre.

A református egyházban – ahonnan Kozma Flóra kivált –, éppen az 1890-es években erősödött meg a belmisszió. Ez az új kegyességi irányzat a vallásos élet megújítására, a kereszt(y)én(y) értékek gyakorlati életben való alkalmazására helyezte a hangsúlyt.¹⁸ 1894-ben alapították az első belmissziói női egyesületet (Lorántffy Zsuzsánna Egyletet). Kozma Flóránál azonban ez a női aktivizálódás

¹⁷ Taylor, Barbara: *The religion foundation of Mary Wolstonecraft's feminism*. In Johnson L., Claudia (ed.): *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*. 2002, Cambridge University Press, 107.

¹⁸ Nyugat-Európa protestáns egyházai – főként német és angolszász területeken – már a 19. század elején felismerték, hogy nemcsak a *nem* keresztény népek térítése, a külmisz-szió fontos, hanem belmisszióra is szükség van. Ezt alkalmas eszköznek találták a saját társadalomban terjedő laicizálódási folyamat megállítására és a kapitalizmus következményeként fellépő súlyos szociális problémák megoldására egyaránt. A szegénység, a nyomor, az iskolázatlanság, az alkoholizmus, a bűnözés, az árvák problémájának enyhítésére alapították a belmisszió képviselői az első szeretetintézményeket: árvaházakat, különféle otthonokat, diakonissza intézeteket, kórházakat.

sem tudta elfedni azt a hitéletében jelentkező hiányérzetet, amely arra ösztönözte, hogy egy új spirituális és intellektuális közeget keressen magának.

Vallásváltásáról a következő történet maradt fenn „Az ablakomon egy vasárnap délben kinézve láttam, hogy az Alkotmány utca sarokházából nagy tömeg jött ki. Lekialtva érdeklődtem a sarki rendőrtől, hogy miféle emberek ezek? A rendőr lekicsinylőleg így szólt: valami egy Isten hívők. E pillanattól nem volt nyugalmam. Elhatároztam, hogy következő vasárnap elmegyek a templomba. Férjemmel is közöltem az elhatározásomat, ő szívesen adta beleegyezését. Alig vártam e napnak eljövetelét. Végre megérkezett a vasárnap. Reggel lelkileg elkészülve, férjemmel elindultunk a templomba, ahol felhangzott az ajkakon a templomi ének, mely a lelkeket Istenhez emelte, hogy az ima megkönnyítse az élet szenvedéseit. Ezután Derzsi Károly lelkész felállt, méltóságteljesen felment a szószékre, hogy összekulcsolt kezekkel elmondja fenséges imáját. Azután következett a közének, melyet átszellemlült érzéssel énekeltek a hívek. Majd az istentisztelet főpontja a beszéd következett, mely oly tartalmas és felemelő volt, hogy egész lényemben átváltozáson mentem keresztül. ... Ettől a pillanattól fogva alig vártam a vasárnapokat. A legboldogabb pedig akkor voltam, amikor mint unitárius foglaltam el helyemet a templomban.”¹⁹

Régi felekezetéről gyakorta kissé indulatosan vagy cinikusan nyilatkozott. Erről tanúskodik püspökének, Ferencz Józsefnek²⁰ szóló egyik levele is,²¹ amelyet akkor írt, amikor a protestantizmus mibenlétéről a nyilvánosság előtt teológiai

¹⁹ Buzogány Kálmán: Emlékeim. *Unitárius Közlöny*, 1943/4. 74–75.

²⁰ Ferencz József (1835–1928). Kolozsvári lelkész és teológiai tanár. 1876-ban választották püspökké. 1884-től országgyűlési képviselő, 1905-től főrendiházi tag volt.

²¹ „Ne vegye Méltóságos Uram indiscretionak, hogy még bizalmasan a kálvinista „Mustármag”-ot megküldöm. Méltóztassék a vezér-czikkebe bepillantani, hogy milyen szivtelen okoskodások vannak ott meg írva! Csak az lehet rajongásig híve az unitarizmusnak ki a kálvinista tanokat úgy megelegette mint én! A lap utolsó helyén örömmel jelentik a kecskeméti egylet szervezkedését, mely az én ellenem irt röpirat felolvasásával kezdődik. (Amelynek a szerzője valószínűleg Vargha Gyuláné volt – a szerző.) De én azért hűséges előfizetője vagyok még két kálvinista lapnak, azonkívül 6 frt egyház adót fizetek rendesen, a templomokra adakozom a jótékony estéiken részt veszek, a karácsonyi szegényeiknek halom számra küldöm a leviselt ruhát – és örülök hogy mindent elfogadnak, a nélkül, hogy ők valaha egy garast adnának az én egyletemnek (Dávid Ferenc Egylet) – a lelkiismeretem nyugodt, de a lelkemnek, a szívemnek csakugyan semmi köze *rettenetes tanaikhoz*; csak azért olvasom hűségesen azokat, hogy onnét merítsem az erőt és lelkesedést a mi tökéletes vallásunk iránti hűséges szeretetemhez és ahhoz a munkához, melyet fel tettem magamban!” Perczel Ferencné levele Ferencz Józsefhez, Budapest, 1904. jan. 30. „Hálás vagyok az unitárius egyháznak, mert a mi öröm ér családomon kívül – igazán csak itt ér!” Perczelné Kozma Flóra levele Ferencz Józsefhez, Budapest, h. n. d. n. (1904–1905). MUEKvGyLt. 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka.

polémiát folytatott a református Vargha Gyuláné, Szász Pólával.²² A három ki-nyomtatott röpiratnak²³ az érdekessége főképpen abban állt, hogy ez a vallási (te-ológiai) disputa két nő között zajlott. Bár Vargha Gyuláné személye csak feltéte-lezett, ugyanis írása név nélkül jelent meg, mégis Kozma Flóra többször utalt rá, hogy őt tartotta vitapartnerének. (Püspöke elismerően nyilatkozott Perczelné szövegéről, és igen hasznosnak ítélte azt az unitárius egyház szempontjából.²⁴) Ferencz Józseffel való levelezésében számtalanszor hangsúlyozta, hogy a katoli-kus, az evangélikus és a zsidó felekezet tagjai közül többen nyitottnak bizonyul-tak az unitárius egyház irányában, fogékonyak tünnek a szabadelvű gondolko-dás elfogadására is, csak a kálvinistákról írta mindig, hogy elzárkóznak minden szabadszemléű kezdeményezés, illetve minden felekezetek közötti együttműkö-dés elől. A legortodoxabb felekezetként jellemezte őket. Arra is célzott, hogy többször érte támadás volt egyháza részéről.²⁵ Felekezetváltása – minden pozitív hatása ellenére is – nyilván traumát is jelentett számára, ennek tudható be, hogy később is különösen sokat foglalkozott a reformátusok belső viszonyaival, illetve az unitáriusokról vallott nézeteikkel.

Nem volt egyedi eset a polgárosodó Magyarországon a felekezetváltás, így társadalmi értelemben semmiféle hátrányt nem jelentett az áttérés – legalábbis a

²² Szász Károly református püspök leánya, a korszakban a belmissziói mozgalom is-mert vezető tagja, Vargha Gyula statisztikus, költő felesége.

²³ Perczelné Kozma Flóra: *Protestantizmus és unitarizmus. Értekezés. Székelykeresztúr, 1905.*; Egy Ref. Keresztyén: *Válasz Perczelné Kozma Flóra úrnőnek „Protestantizmus és unitarizmus” című értekezésére.* Budapest, é. n.; Perczelné Kozma Flóra: *Felelet egy refor-mátus keresztyén „Válasz”-ára.* In: *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcshészet és sociologia terén.* Budapest, 1908, 23–35.

²⁴ „Nagyon köszönöm, hogy szíves volt nekem „Protestantizmus és unitarizmus” című felolvasását megküldeni... olyan lelki élvezetet találtam benne, a mit kimondani sem tudok. Ily finom kézzel szétszedni a protestantizmus józan ész ellenes tanait s oda ál-lítani melléjük az unitarizmus egyszerű és tiszta hitelveit csak nő tudja az ő gyöngéd és nemes lelkével. Szerintem ezzel a felolvasásával nemcsak hogy nem idegeníti el tőlünk a protestánsokat, hanem ha van bennök egy kis igazságérzet, a mint a felolvasáson jelen volt kálvinista pap nyilatkozatából örömmel látom, hogy van, lehetetlen, hogy közelebb ne si-muljanak hozzánk vagy legalább türtöztessék ellenszenvöket, a melynek oly számos jelét adják. Ezért is, de főleg vallásunk és egyházunk érdekében szeretném, ha e felolvasása mi-nél szélesebb körbe elterjedne... Ferencz József levélfogalmazványa Perczel Ferencnéhez, Kolozsvár, 1903. febr. 27. MUEKvGyLt. 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka.

²⁵ „Elég megrovást kaptam én életemben, hogy nem tudok a »meglevő, kiszabott viszo-nyokba« – már mint a calvinizmusba – bele nyugodni /s több calvinizmus fajta ferde igaz-ságba/ ...” Perczelné Kozma Flóra levele Ferencz Józsefhez Budapest, 1907. dec. 18. MUEKvGyLt. 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka.

magas státusú családok esetében ez látható –, a család presztízse érintetlen maradt. Természetesen személyében érhettek az egyént támadások régi felekezetének tagjai részéről, de ennek ellenére Flóra továbbra is elismert, sőt egyre elismertebb tagja lett a korszak szociális mozgalmainak, és tekintélyes hangadó-jává vált a közéleti kérdésekkel foglalkozó köröknek. Az ő esetében talán még azt is mondhatjuk, hogy az unitárius felekezet nyitottsága a többi felekezet irányában még szélesebb kapcsolati hálót eredményezett számára, a katolikusok, evangélikusok és zsidók körében egyaránt.²⁶ A református csoportban sem vált személye „nemkívánttá”, legalábbis társadalmi kapcsolatai megmaradtak. Vargha Gyulánéval később is érintkezett, annak ellenére, hogy nem szimpatizált vallásos nézeteivel, mégis, főként férje, Perczel Ferenc halála után, lelkileg támaszt talált benne.²⁷

Előadásaiiban, megjelentetett írásaiban a legnagyobb hangsúlyt az unitarizmus, a szabadszellemtű vallás mibenlétének kifejtésére, hirdetésére fektette. Minden nyilvános megnyilatkozásában az „ügyet” képviselte.²⁸ Emellett számos

²⁶ „Most a nagyváradi főrabbit várjuk... nem tudom, mit szól hozzá a fővárosi publikum, mert méltóztassék elhinni, nagyon elmaradtak vagyunk ám mi pestiek az erdélyiekhez képest! Itt mindig és mindentől féltik a kereszténységet – pedig az áll szilárdul, még ott is és abban is, ahol nem is sejtik.” Perczel Ferencné levele Ferencz Józsefhez, h. n. d. n. MUEKvGyLt. 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka.

²⁷ „Méltóságos Uram! Nehány napja kelve fel beteg-ágyamból engedje meg, hogy szegény elköltözött Ferim nevében is – ki oly igaz tisztelője és barátja volt méltóságodnak – küldjem szívből jövő üdvözlétemet államtitkárrá való kineveztetése alkalmából! – Mióta ez a borzasztó csapás ért, mintha kétszeresen tudnám értékelni a szegény uramhoz hasonló puritán becsületességü jellemeket s bár minden igyekezetem dacára nem tudok belenyugodni az ő rettenetes tragikus sorsába – lelkem egész melegével örülök a más eseteknél előforduló igazságosságon! Szívből kívánom, hogy érezze meg új környezete, hogy kivel van dolga s kimélje meg Méltóságodnak önérzetesen érzékeny lelkét minden kellemtelenségtől, vagyok Nagyrabecsülő szerencsétlen híve Perczelné. Kérem Pólának megmondani, hogy folytonos betegségem miatt nem mehettem hozzá! A mint kissé megerősödöm, sietek elmenni, hogy az ő erős hitével magamat is felerősítsem! Addig is ölelem és köszönöm újból, hogy kérésemre nagy bajomban felkeresett.” Kozma Flóra levele Vargha Gyulához, Budapest, 1914. márc.18. Ráday Levéltár. C/97 8. doboz.

²⁸ „A köztelken végig folyt gyermekvédelmi kurzuson iparkodtam a mi eszménket belecsempészni felolvasásomba, mert szerencsére az egyik előadó ministeri hivatalnok azzal végezte beszédét, hogy minden igazán humánus munka csak idővel a felvilágosodottsággal és igazi civilizációval fog megteremni. Ebbe én belekapaszkodtam (ugyanis az eszmébe!) és kaptam az alkalmon, hogy bemutassam együletünket, mint ezen a civilizációban dolgozó intézményt, miután egy ügyben ugyis fel kellett szólalnom. A Művészet és Művelődés Együletben most szólítottak fel, hogy tartsak a művészetéről és művelődéséről felolvasást. Elfogadtam, mert itt is kapok az alkalmon, hogy beleszorítsam azt az eszmét, melyért

társadalmi – elsősorban a nőket és a szociális problémákat érintő – kérdéshez szól hozzá, illetve a kultúra, a nevelés, a művészet tárgyában fejtette ki rendszeresen nézeteit. Az unitárius Dávid Ferenc Egylet mellett számos női és társadalmi egyesületnek a tagjaként tevélegesen is részt vett a jótékony munkákban.²⁹ A korszak egyik, a nagy nyilvánosságot foglalkoztató társadalmi problémája volt a prostitúció szabályozása, a leánykereskedelem ügye. 1909-ben megalakították a Magyar Egyesületet a Leánykereskedés Ellen (MELE), Prohászka Ottokár és Tisza István elnökletével. 1911-ben kezdte meg a MELE a veneriás női betegek kórházi látogatását, „*hogy ügyes-bajos dolgaikban eljárjon, lelkiükre beszélni igyekezzék, s megkísérelje visszavezetni a rendes polgári életbe.*”³⁰ Ebben is részt vett Kozma Flóra.³¹ A gyakorlati munka mellett számos írásában kifejtette nézeteit a prostitúció társadalmi okairól: a törvényhozástól, a női munkalehetőségek korlátozott volta, a megfelelő etikai nevelés, a műveltség hiányán keresztül, a társadalomban uralkodó kettős erkölcs jelenléteig. Előadásait, cikkeit különnyomatokban, illetve két külön kötetben is megjelentette,³² amelyeknek szintén az volt a nem titkolt célja, hogy a társadalmat felrázza, gondolatait minél szélesebb körrel megismertesse. A nyilvánosság szerepét igen nagyra értékelte és a médiában rejlő lehetőségeket ki is használta.³³

Egy olyan vallási irányhoz csatlakozott, amelyben a női jelenlét, részvétel, véleménynyilvánítás, a női egyenjogúság kérdése hagyományosan elfogadott volt, már a 18. század végétől kezdve megvoltak a női előképek. Érdekes módon azonban ezekre Kozma Flóra sohasem reflektált, a nőkérdést elsősorban „kor-

nem lehet soha eleget küzdeni és melyet szerintem a világ minden dolgaiban és dolgai által hirdetni kell!” Perczel Ferencné levele Ferencz Józsefhez, h. n. d. n. MUEKvGyLt. 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka.

²⁹ A Protestáns Nőegyesületek Szövetségnek volt a társelnöke, a Dávid Ferenc Nőegyesület elnöke, A Magyar Nőegyesületek Szövetségében a választójogi szakosztály elnöke volt, tagja volt a Békeegyesületnek, a Művészet és Művelődés Magyar Nők Körének, rendszeresen jelentek meg írásai a Keresztény Magvetőben, az Unitárius Közlönyben a Nemzeti Nőnevelésben.

³⁰ Mók Ferencné: A „Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen” negyedévszázados munkássága. In: Dr. Doros Gábor (szerk.): *Küzdelem a leánykereskedés és a prostitúció ellen.* Budapest, 1935, 58–59.

³¹ Desselwffy Emmával, Latinovits Rózával (az egyesület titkára volt) és másokkal.

³² Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcsészet és sociologia terén. Budapest, 1908. *Felolvasások és közlemények, 1909–1915 II.* kötet. Budapest, 1915.

³³ „...a legegyszerűbb és primitivebb munka sem felesleges a mi ügyünkben még ha asszonytól jön is.” Perczelné Kozma Flóra levele Ferencz József püspökhöz, h. n. 1907. nov. 29. MUEKvGyLt. 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka.

társ” problémaként vetette csak föl. Filozófusokról, teológusokról, teoretikus gondolkodókról, írókról gyakran értekezett, mint gondolkodásának formálójáról (ezek férfiak voltak), de az unitarizmus nagy női elődjéről soha. Nem említette például Mary Wolstonecraft³⁴ nevét, aki a nagy női elődök egyik emblematikus figurájává vált, annak ellenére sem hivatkozott rá, hogy Wolstonecraft feminizmusában szintén az unitarizmus jelentette az alapot. Ő is a személyes ítélőképességre és felelősségvállalásra helyezte a hangsúlyt, s úgy gondolta ezek megléte biztosíthat reális politikai lehetőségeket az egyén, azaz mindkét *nem* számára.³⁵ Számos, elsősorban angolszász unitárius nő tevékenykedett a 18. századtól kezdve az oktatás, a szegényügy, a vallásos irodalom, a társadalmi és a politikai jogok kivívása terén.³⁶ Az unitáriusok a 18. századtól a közösségért, a társadalomért végzett munkára, az erkölcsi és intellektuális nevelésre – ezen belül a nőnevelésre is – ráirányították a figyelmet. Egyik kései interpretálójuk szerint a nőiségről alkotott koncepciójukra elsősorban az eredendő bűn elutasítása hatott, illetve hitük az ember tökéletesedésében, amely jóval megengedőbb, elfogadóbb emberképet képviselt a többi keresztény felekezet tanításánál.³⁷ Kozma Flórát azonban a nőkérdés, mint saját kora magyarországi viszonyait meghatározó jelensége foglalkoztatta annak ellenére is, hogy egyes esetekben hivatkozott külföldi példára (a választójog kapcsán mondjuk).³⁸ Ő a nőmozgalomra nem, mint örökségre, korábbi mintára tekintett, hanem egyértelműen, mint aktuális közügyet kezelte.

Magyarországon, a 19. századtól kezdve, hívei az unitarizmust, a „jövő valóságaként” aposztrofálták.³⁹ Nemcsak felekezetként tekintettek rá, hanem a vallá-

³⁴ Mary Wollstonecraft (1759–1797) az újkori nőjogi mozgalmak elindítója volt, 1792-ben publikálta *A Vindication on the Rights of Woman* című művét.

³⁵ Taylor: i. m. 108.

³⁶ A neves Mary Sommerville matematikus mellett érdekes például Catharine Cappe alakja, aki Yorkban működött, elsősorban a filantrópia területén, emellett a nők egyetemi oktatásban való részvételéért – tehát nem csak spirituális egyenlőségükért, hanem oktatási jogaikért is küzdött. A filantrópiáról az volt a véleménye, hogy az a nők számára olyan területet biztosít, ahol megjeleníthetik a hazafiasság polgári erényét, és olyan társadalmi szolgálatot végezhetnek, amelyet addig hagyományosan férfiak láthattak el. Plant, Helen: *Unitarism, philanthropy and feminism in York 1782–1821: the career of Catharine Cappe*. York, 2003, Peasholme Green, 2.

³⁷ Ankarsjö, Magnus: *William Blake and religion: a new critical view*. Jefferson, NC, and London, 2009, McFarland and Company, 15–16.

³⁸ Perczelné Kozma Flóra: Ciceli Corbett dr. és Helga Gill dr. In uő: *Felolvasások és közlemények 1909–1915*. II. kötet. Ipolyság, 1915, Neumann Nyomda, 101–103.

³⁹ „Én hát azt vélem, hogy az a vallás tarthat leginkább a mivel világ kedvezésére, a mely az általános kereszténységben gyökerezve ez idő szerint legtisztítottabb (...): az

sok evolúciójában a legmagasabb fejlettségi szintként értelmezték, amely véleményük szerint a modernitás, a modern társadalom válságaira a legtökéletesebb megoldásokat jelenthette.⁴⁰ Ehhez a dogmák elvetését és a racionális gondolkodást kulcsfontosságúnak tartották. Mindazokat az egyházakat, illetve bármilyen felekezethez tartozó vallásos embereket, akik ennek a modern kereszténységnek az elveit vallották: szabadelvű keresztényekként tartották számon.⁴¹

A századforduló elején több nemzetközi konferenciát is szerveztek a szabadelvű vallásosság hívei.⁴² Az előadók kiemelték a modern kereszténység, az „eszményi modernizmus” legfontosabb jellemzőit, amely „*Nem gondol többé arra, hogy a tudományt kiengesztelje. Nem retteg és nem tér ki előle; hanem szívvel-lélekkel elfogadja, s annak szabályait a természet és történelem mezején mindenütt alkalmazni óhajtja. A modern hit, (...) mindenek felett tiszta erkölcsöt, feddhetetlen jellemet követel (...) A nemzetközi jog és társadalmi igazságosság, a tisztaság, mértékletesség és a közjólét benne mindig tántoríthatatlan védőre találunk (...) gondolatvilágunknak három fő-fő tárgya van, u. m. a világ, az ember és az Isten.*”⁴³

unitarizmus, vagy mondjuk nevén: az unitáriusok vallása.” Brassai Sámuel: A jövő vallása. *Keresztény Magvető*, 21. évf. (1886). 270.

⁴⁰ „... elsősorban éppen a keresztény vallásban található az az erős lábön álló, megdönthetetlen igazság, kiforrott eszmék és leszűrt igazságok, melyeket éppen a XX. század modern élete az ő hatalmas politikai, tudományos, filozófiai, közgazdasági vagy bármi néven nevezendő nemes küzdelmeivel semmiképpen sem nélkülözhet, ha méltó eredményeket akar elérni! És ezeket az eszméket – nehogy ezekkel mások, más név alatt megelőzzenek bennünket – elsősorban nekünk *hivatalos* egyházaknak, *Jézus zászlója* alatt kellene a XX. század számára kiszolgáltatni!” Perczelné Kozma Flóra: *Eszménk az egyházi életben*. In uő: *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcsezet és sociológia terén*. Budapest, 1908, 40.

⁴¹ Kozma Flóra többször is összeállított olyan névsorokat, amelyekben azok szerepeltek, akiknek gondolkodásában felismerte a szabadelvű vallásosságot: Sokrates, Jézus, Zwingli, Luther, Servét, Spinoza, Mozes Mendelsohn, Channing, Martineau, Emerson. Perczelné Kozma Flóra: *A theizmus eszméje a filozófia történelmében*. In uő: i. m. *Felolvasások és közlemények 1909–1915*. 52. A magyarok közül: természetesen Dávid Ferenc, Brassai Sámuel, Beöthy Zsolt, Alexander Bernát, Prohászka Ottokár, Giesswein Sándor, Zsilinszky Mihály, Masznyik Endre, Raffay Sándor, Kenedi Géza. Perczelné Kozma Flóra: *A szabadelvű teológia előnye korunk szociális áramlataira nézve*. In uő: i. m. *Felolvasások és közlemények 1909–1915*. 60.

⁴² London (1901), Amszterdam (1903), Genf (1905), Boston (1907), Berlin (1910).

⁴³ Carpenter Estlin: Elnöki megnyitó. In *Szabadelvű vallásos gondolkozás a XX-ik század kezdetén*. Felolvasások az unitárius és más szabadelvű vallásos gondolkozók és munkálkodók nemzetközi tanácsának Londonban 1901. május hóban tartott gyűlésén. Sz. n. Kolozsvár, 1902, 12–14.

Kozma Flóra a századelőn mindezen eszmék hitvallójaként és terjesztőjeként lépett a nyilvánosság elé, és a szabadelvű vallásosság szellemében kívánta végezni jótékony és szociális munkáját. A 20. században – véleménye szerint – az unitarizmus hitvallása és missziója az erkölcsi tökéletesedés elérését és a legfőbb igazság megismerését szolgálta. A szabadelvű vallásosságot a konzervativizmustól és a materializmustól egyaránt elhatárolta, mindkét irányzatról azt állítván, hogy bár különböző alapokról, de egyformán tagadják azt a krisztusi alapelvet, miszerint a haladás és a szabadság igazi vallásos áhítatra és valláson alapuló erkölcsi érzésre ösztönöznék az emberiséget.⁴⁴ Nézete szerint mindkét irányzat elutasította az egyén személyes közreműködését a világ jobbításában.⁴⁵ „E két szélő irány között áll ama bizonyos keskeny út mely szerintem egyedül képviseli a szociális munkával harmonizáló irányt. Ez a krisztusi bölcséleten alapuló szabadelvű kereszténység vagy jobban mondva modern theológia, mely magában foglalja nemcsak az ősidőktől fogva szabadelvű unitarizmust, hanem szerintem a merészebb szárnyalású protestantizmust és katholicizmust is.”⁴⁶

A divatos, jótékonykodó, egyszerű munkáktól megkülönböztette az önzetlen felebaráti szereteten, szabadsághiten alapuló szociális munkát. Azt a társadalmi javításért küzdő, komoly eszmeiségen alapuló, tudatos törekvést (amire úgy gondolta, hogy csak a felelősséget vállaló, személyében felszabadult egyén képes), amelynek végső célja a „szebb jövő” megvalósítása lett volna. Ezek közé sorolta a háború, a párbaj, az alkoholizmus, a tüdővész, a gyermek- és a munkásnyomor, az anya és nő jogainak elnyomása, a kettős morál és az ebből keletkező fehér rabszolgaság (prostitúció), valamint az erkölcstelen irodalom elleni mozgalmat.⁴⁷ Úgy gondolta, hogy kora modern társadalma sokkal jobban méltányolta a gyakorlatban végzett jótékony munkát, mint annak az eszmei, szellemi alapnak a megalkotását, amely a társadalmi problémák kezeléséhez egységes alapot teremthetett volna. Kozma Flóra a gyakorlati és szellemi munkát rangsorba állítva, ez utóbbit tartotta „nemesebbnek”, a „tervező és teremtő isten” munkájával állítva párhuzamba.⁴⁸

⁴⁴ Perczelné Kozma Flóra: A modern kereszténység missziója a XX. században. In uő: i. m. *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcsészet... 75.*

⁴⁵ Perczelné Kozma Flóra: A szabadelvű theológia előnye korunk szociális áramlataira nézve. In uő: i. m. *Felolvasások és közlemények 1909–1915.* 56–57.

⁴⁶ Uo. 57.

⁴⁷ Uo. 55–56.

⁴⁸ Perczelné Kozma Flóra: Altruizmus a szociális munkában. In uő: i. m. *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcsészet... 149–150.*

A női emancipáció kérdésével kapcsolatosan a felvilágosodás óta jelen volt az az idea, miszerint az erkölcsi tökéletesedés előfeltétele a tudományos, irodalmi, művészeti, filozófiai pallérozottság és intelligencia. A nőnevelés elsődleges célját tehát a következő nemzedék neveléséért felelős anyák művelésében határozták meg. A századforduló pedagógiai irodalmában, a nőkérdéssel kapcsolatos írásokban – főként a konzervatívnak tartott körökben –, még mindig napirenden volt a női műveltség kérdése. Ebben a körben a modernitás következményének tulajdonították a műveletlenség és ezzel együtt az erkölcstelenség terjedését. Több egyesület (női is)⁴⁹ kifejezetten a műveltség terjesztését tűzte ki céljául, tagjai hittek ugyanis abban, hogy a társadalom, a nemzet szellemi – ezzel párhuzamosan erkölcsi – felemelkedése a társadalmi problémák megoldását is magával hozza.

Az értéktelen „kultúrát” Kozma Flóra a modernizmussal (modern művészeti mozgalmakkal) azonosította. Többször is megfogalmazta, hogy a művészethez a morális alap nélkülözhetetlen, „*az igazi művészet akár víg, akár komoly alakban jelentkezék ... az igazság és tartalom határozott kidomborításában, félreismerhetetlen kimutatásában áll...*”⁵⁰ Ezzel szemben a modern művészetről azt állította, hogy a természetes logikától, és a magasabb eszméktől egyaránt eltér és ferde, beteges, külföldi léha hangot utánoz. A szecessziót szintén mélyen megvetette, kizárólagos külsőségként értékelte.⁵¹ Az új művészeti irányzatokat – a társadalmiakkal ellentétben – igen konzervatívan szemlélte.

Kozma Flóra az önművelésről William Ellery Channing amerikai unitárius teológushoz hasonlóan vélekedett, akinek művei állandó olvasmányul szolgáltak számára,⁵² és akit az egyik legnagyobb gondolkodóként tartott számon: „*Az önművelés nem csak azért lehető, mert önmagunkba tudunk szállani és vizsgálgódni. Nekünk ennél még nemesebb tehetségünk is: a magunkra hatás elhatározás és saját*

⁴⁹ Pl. Művészet és Művelődés Nőegylet, Fejérmegyei Irodalmi és Közművelődési Egyesület.

⁵⁰ Perczelné Kozma Flóra: Művészet és művelődés a szociális munka szolgálatában. In uő: i. m. *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcshészet...* 118.

⁵¹ Perczelné Kozma Flóra: A XX. század fegyvere. In uő: i. m. *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcshészet...* 65.

⁵² „Tegnap egész nap Channinget olvastam, és újra bámultam azt a tisztán látást, amivel megítél minden dolgot.” Perczelné levele Ferencz Józsefhez, Budapest, 1912. dec. 20. MUEKvGyLt. 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka. „Channing mélyseges hite és fantasztikusan misztikus vonásai miatt, melyeket csak később, mintegy vallásos nézeteinek kiegészítéséül szerzett meg bámulatosan meleg, minden szépség és fennkölt gondolat előtt tárva nyitva álló lelke!...” Perczelné Kozma Flóra: Channing „láthatatlan” egyháza. In uő: i. m. *Felolvasások és közlemények 1909–1915.* 276–281.

magunk alakításának tehetsége. Ez éppen oly félelmes, mint amily dicső adomány, mert ez az emberi felelősség alapja.⁵³ Mind az önművelés, mind az önnevelés tekintetében – e kettőt szorosán összekapcsolta – rendkívül igényes volt önmagával szemben is. Iskolai képzettségéről nem tudunk semmit, írásaiból viszont kiderül, hogy széleskörű irodalmi, teológiai, filozófiai ismeretekkel bírt, amelyeket valószínűleg autodidakta módon sajátított el. (Mint annyi nő, aki különféle tudományokban így nyert jártasságot).⁵⁴ Bár esetenként mint nevelőről beszélt önmagáról, ezt azonban úgy interpretálhatjuk, hogy a „nevelői” szerepet mint tágan vett női társadalmi (anyai) szerepet értelmezte és nem mint végzettséget.

A nevelés, a műveltség szerepét minden társadalmi csoportnál és mindkét nemnél egyaránt fontosnak tartotta. Az arisztokráciánál és a középosztálynál a felszínesség, a dilettantizmus, az alsóbb rétegeknél pedig a civilizálatlanság, a nyers durvaság, a műveletlenség miatt tartotta nélkülözhetetlenek. Ő is azt az álláspontot vallotta, amelyet Channing is képviselt, hogy az ember művelődésének alapja saját természetében van, nem pedig hivatásában, ezért minden embernek egyformán jár.⁵⁵ Kozma Flórának a jövő társadalmáról volt egy víziója, amelyben egy filozófiailag kiművelt, öntudatos, lelkiismeretes közösség képe jelent meg, amely képviselte volna az igazi modernitást. A háborút, a bűnözést, a prostitúciót egyaránt a pallérozatlanság, a lelki és szellemi durvaság következményeként értékelte.

A társadalom tagjainak erkölcsi tökéletesítésében, az unitárius szellem elterjesztésében a nőknek kitüntetett szerepet szánt. Ebben a tekintetben azt a hagyományos elképzelést vallotta magáénak – amely végigkísérte és jellemezte a női vallásosságról szóló diskurzust –, miszerint a nők női mivoltukból fakadóan rendelkeztek egyfajta sajátos vallásos attitűddel.⁵⁶ Kozma Flórának is az volt a

⁵³ Az önművelés típusait Channing szerint: erkölcsi, vallásos, érzelmi, társadalmi, gyakorlati. Channing, Ellery Vilmos: Az önművelésről. Bevezető beszéd a Franklin-felolvasásokhoz. Bostonban, 1838. szeptemberében. In *Channing Ellery Vilmos válogatott művei*. I. kötet. Kolozsvár, 1871, 6–13.

⁵⁴ „Kozma Flóra sokat örökölt atyja kiváló szellemi és erkölcsi tulajdonaiból. (...) Fia talabb éveiben olvasmányaiba mélyedt el, s különös szeretettel olvasta a világ nagy gondolkozóinak műveit, amit nagyon megkönnyített, hogy több nyelven tanult meg jól. Sokratest nagyon szerette, állandó olvasmánya volt Seneca és Channing, ismerte a hazai és külföldi szépirodalom klasszikusait, de mindennél nagyobb hatással volt rá a biblia. Kozma: i. m. 185.

⁵⁵ Channing: i. m. 16.

⁵⁶ Patricia Crawford művében, amelyben a nők szerepét elemzi az angol egyházban 1500 és 1720 között, cáfolja ezt az elképzelést. Abból indul ki, hogy a nők és a férfiak vallásossága közötti különbség elsősorban életmódjukból, társadalmi helyzetükből adódott,

meggyőződése, hogy a női lélek „előrehaladottabb és tisztultabb erkölcsi fogalommal” rendelkezik, mint a férfié, ezért buzdította nőtársait, hogy vállaljanak vezető szerepet a társadalmi jobbítás nagy missziójában.⁵⁷ Ennek a szerepnek a betöltéséhez nélkülözhetetlennek tartotta a megfelelő, korszerű nevelést, a nők részéről pedig a felelősségvállalást, az elszántságot és az igényességet.

A közvéleményben uralkodó feminizmusról szóló kritikát elutasította, a konzervativizmusról megfogalmazott véleménye lesújtónak tűnik.⁵⁸ A feminizmust az általa képviselt haladó eszmékhez kapcsolta: „*Én úgy értelmezem és tapasztalatlából is úgy látom a nőmozgalmat, hogy a feminizmus, mialatt jogokért küzd, mindig az erkölcsi alapot építi, a szellemi talajt egyengeti egy jogaiban büszke és kötelességérzetében szilárd későbbi nemzedék számára.*”⁵⁹ A feminizmus győ-

tehát társadalmi jelenségként magyarázható, és gender szempontból értelmezhető. Elismeri, hogy a nők vallásosságára jellemző egyfajta sajátos női kegyesség és teológia, de állítása szerint a vallási életben, gyakorlatban való részvételüket, spirituális elmélyülésüket társadalmi helyzetük határozta meg. Bizonyítékul kifejti, hogy elsősorban a közép- és felsőbb réteghez tartozó nők számára volt választható út a vallásosságban való elmélyülés, ugyanis tanultabbak voltak és rendelkeztek szabadidővel, s így volt lehetőségük vallásos irodalmat olvasni. A nők körében elterjedt vallásos irodalom művelése pedig öntudatuk erősítésének eszközüvé is vált. Azzal, hogy a protestantizmus bevezette a családi élet mindennapjaiba a házi istentisztelet, a bibliaolvasás szokását – amelyben a nők is aktív résztvevőkké váltak –, szintén növekedett szerepük. Crawford, M. Patricia: *Woman and religion in England 1500–1720. Christianity and Society in the Modern World.* London, 1993, Routledge, 73–98.

⁵⁷ „Tehát nekünk asszonyoknak kell az erkölcsi haladást és emelkedést minden áron megindítani és Isten segítségével következetesen vezetni.” Perczelné Kozma Flóra: A nő erkölcsi hatása. In uó: i. m. *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcshészet... 169.*

⁵⁸ „Egyáltalában nem találok meg tömegesen azt a sokat hangoztatott egyszerű, tudatlan, de azért kötelességtudó családanyát, ki csakis a családnak és a jövő nemzedék istápolására született. Ahol én benső családi életet, nevelést és lelkiismeretet találok, ott már a rendesnél több tudást és tisztább látást árul el a ház asszonya; ezek a tulajdonságok pedig vagy már a nőmozgalmából erednek vagy ahhoz vezetnek. Hanem igenis találok a konzervatív, úgynevezett »ősi« eszmék mellett rémítő fényűzést, lelketlen pazarlást, egy csodálatos magyartalan ízlésű, folytonos és robotszerűen kultivált »jour-életet«. Örökös fehér kesztyűt, vagyont emésztő jour-kalapot és ezzel kapcsolatban többnyire drága szakácsnéra bízott konyhát és cselédekre vagy idegen bonne-okra hagyott gyermekszobát. A mi ősi nagyasszonyaink ettől a modern élettől hamarabb megfordulnak sírjukban, mint ha a magyarasszony lassanként megérti fejlett korunk fejlett igényeit, és részt vesz a nemes irányban fejlődő feminizmus altruisztikus mozgalmában.” Perczelné Kozma Flóra: A nőmozgalom és a családi élet. *A Nő és Társadalom*, 1907, 23.

⁵⁹ Uo. 24.

kerét Jézus működésében fedezte fel, aki „*nők iránti elnéző türelmével mintegy megalapította a helyes feminizmus legelső csíráját.*”⁶⁰

„Első látásra” tehát Kozma Flórát be lehetne sorolni a korai feministák közé, hiszen ő maga írta le, milyen értékesnek tartotta a feminizmust. Írásaiban elhárította magát a konzervativizmustól, liberálisként, modernként aposztrofálta azt az irányzatot, amelyet képviselt. Írásai elemzésével azonban ez a kép árnyalódik, s ezzel a korszak nőmozgalmának sematikus értékelése is. Igaz, hogy magánéletéről keveset tudunk, az azonban egyértelmű, hogy Kozma Flóra a korabeli társadalom középosztályi normáinak megfelelő határok között élt. Anyját betegségekben annak haláláig ápolta, a családi életben betöltötte a hagyományos női szerepeket, feleségként, anyaként, és háziasszonyként. Társasági életük is megfelelt annak az elvárásnak, amit családi státusuk megkövetelt, legalábbis férje haláláig egészen biztos. (Utána Baracsára költözött végleg, ottani életéről még kevesebbet tudunk.) Sajnos leányai neveltetéséről, taníttatásáról eddig nem került elő dokumentum, annyi azonban bizonyos, hogy Kozma Flóra fontosnak tartotta, hogy a lányok anyjuk munkásságát megértsék és értékeljék,⁶¹ és nyilvánvalónak tűnhet az is, hogy arra törekedett, hogy a közjó eléréséért folytatott munkájában kövessék. Ez az igyekezete azonban a jelek szerint nem volt igazán sikeres, egyikük kiemelkedő közéleti tevékenysége sem ismert.⁶²

Perczelné Kozma Flóra nem teremtett önálló egzisztenciát, nem volt kvalifikált, nem volt professzionális foglalkozása. Az írás, az előadások és a szociális munka azonban igen széleskörű tájékozottságot, műveltséget igényelt. Emellett időbeosztását, életmódját nagyban meghatározta, saját teret és időt kívánt. Ehhez meg kellett teremtenie a feltételeket, szükséges volt, hogy családjá támogassa és elfogadja külön elfoglaltságát. Ha nem is tekinthető „közhasznú” tevékenységre professzionális munkának, mégis úgy kell értelmeznünk, mint egyfajta hivatás betöltését, az önmegvalósítás sajátos lehetőségét. Ebben nem volt kortársai

⁶⁰ Perczelné Kozma Flóra: A nő erkölcsi hatása. In uó: i. m. *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcsészettől...* 175.

⁶¹ „Ugy-e meg méltóztatik engedni és nem kicsinyli le asszonyi könyvemem, ha arra kérem, hogy Méltóságodnak ajánlhassam ezen összes munkásságomat tartalmazó könyve-mem?! ... Ha abban a szerencsében részesülnék, hogy csak egy-két sort kaphatnék méltóságodtól előszónak, igazán nagyon, de nagyon boldog lennék. Ezt sem hiuságból teszem. Hanem érzem, hogy ez fogja becsebbé tenni leányaim előtt is e kis örökséget és felemeli az egész könyv színvonalát.” Perczelné Kozma Flóra levele Ferencz Józsefhez h. n. 1907. nov. 29. MUEKvGyLt. 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka.

⁶² Egyházakkal való kapcsolatuk is kérdéseket vet fel, ugyanis 1942-ben Olga és Márta baracscai házukat eltartás és gondozás fejében a Református Egyháznak ajánlották fel. Ráday László levele Perczel Olgához. Ráday Levéltár A/1b. Püspöki iratok. 905/1948.

között egyedül. A 19. század végétől a társadalmi, illetve az egyházi munka számos nő számára biztosította a nyilvánosságot és az emancipáció bizonyos formáit. Ha Kozma Flóra helyzetét összevetjük más kortárs „elkötelezett” nőkével, családi viszonyaikban is felfedezhetünk hasonlóságot. A családfő gyakran nemesi-polgári (kettős) identitással bírt, hivatalnokként dolgozott, sokszor emellett még valamilyen alkotó (irodalmi) tevékenységet is végzett.⁶³ (Ez utóbbi hiányzott Perczel Ferencnél.) Bár további kutatás szükséges a kérdés tisztázásához, mégis úgy gondolom ezekben a férfiakban a család nőtagjai egyházuk, a társadalom, a nemzet jobbításáért végzett munkájukban támogatóikra találtak, önmegvalósítási törekvésükhöz a társadalmi normák határain belül lehetőséget kaptak.

Kozma Flóra egyik cikkében kifejtette, hogy véleménye szerint, ha a nő eredendő egyedüli hivatása az anyaság, akkor Isten nyilván elhozza az időt, amikor teljes odaadásával, tudásának teljes fegyverzetével kizárólag annak élhet. Amíg azonban égető társadalmi problémák veszik körül, nem zárkozhat be kizárólag a családi/magánéletbe.⁶⁴ Mindamelllett a nő családban betöltött hagyományos szerepét nem kérdőjelezte meg soha. Saját életét is ez határozta meg, anyja betegsége, illetve férje betegsége idején redukálta közéleti szerepléseit, sőt szinte teljesen visszavonult. Társadalmi szerepének tudata, öntudata ellenére is találkozunk olyan – valószínűleg társadalmi csoportjában elvárt – nyilatkozatával, amelyben a női szellemi munkát a férfié mögé helyezte. Gyakran élt például azzal a kitételrel, hogy ő bizony csak „asszony létere” tette vagy írta meg ezt vagy azt.

Kortársai közül női példaképnek tekintette Ziperinovovszky Károlynét, a békemozgalom magyar „nagyasszonyát”, akit így jellemezett egyik cikkében: *„Soha erősen feminisztikus, a jogokat nyíltan, határozottan, mintegy természetszerűleg követelő női egyéniség nem volt ennyire egybeolvadva az asszonyi finomsággal, háziassággal és a határtalan idealizmussal, mint ahogy azt Ziperinovovszkyné egyéniségénél tapasztaljuk... A legnőiesebb fogadtatását, az unokák fölött gyakorolt örökös gondoskodást, a leglágyszerűbb háziasszonyi társalgást és – a legjobb kávé, legtökéletesebb kalácsot kapjuk mi ott mindenkor! Midőn azonban kezdődik a zöld asztal melletti békeülés, mintegy kihámozódik a lányhangú nőiesség és gondterhes nagymamaság asszonyi keretéből az egyetememes ember! Az ember, aki minden körülmény és minden keret dacára elsősorban az igazságért harcol. Ekkor már eltűnnek*

⁶³ Sárai Szabó Katalin: Egy poétikus statisztikus magánélete. Vargha Gyula (1853–1929) portréjához. *Sic Itur ad Astra* 20. évf. (2009). 60. 101–121.

⁶⁴ Perczelné Kozma Flóra: Egy védő szó a nőmozgalmakról. In uő: i. m. *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcshözjárásról...* 174.

a lány vonások és az energia, a rendíthetetlen hit az eszmében, a szebb életért való jogos követelés oly mérvben emelkedik ki egyéniségéből, hogy alig ismerünk a bennünket nyugodt mosollyal fogadó háziasszonyra. De ez az energia, ez a harciasság viláért sem valami »férfiaskodó« nyers és diszharmonikus megnyilatkozás! Így lelkesedni és ilyen energiával hinni a magasabb és eszményesebb törekvés létjogosultságában csakis az ilyen idealizmussal megáldott asszony tud. És ez a jövő asszony típusa. Otthon – már akinek megadatik ezen otthon és nem a külvilágban kell a mindennapi kenyérért harcolnia – nőies, házi, mindenkifelett anya és nagyanya, de keresi a fegyvert, melynek segítségével hitét, lelkesedését, entuziazmusát bevihesse a közügyekbe! Mert igaza van Székesfehérvár nemes püspökének: entuziazmus nélkül nem fog a világ soha arra a magaslatra emelkedni, mely magaslat megkívántatik egy tisztább és nemesebb világnézet megteremtésére. Z. K-né egyéniségében tehát nemcsak korunk ritka jelenségét látjuk, hanem már a jövő asszony típusát köszöntjük.»⁶⁵

Kozma Flóra egyesületi elköteleződéseit tekintve elsősorban azokban aktívizálta magát, amelyek tagsága konzervatívként artikulálódott. Annak ellenére, hogy előadóként szerepelt a Feministák Egyesületének rendezvényein, illetve néhány írását megjelentette annak lapjában, a *Nő és Társadalomban*, az egyesületnek nem volt tagja. Sőt, amint egy később idézett leveléből kiderül, a feminista mozgalom tagjaitól bizonyos mértékben el is határolódott.⁶⁶ Ez az I. világháborút megelőző korszakban azonban nem jelentette azt, hogy különböző irányzathoz tartozó nők ne működjenek együtt egy-egy társadalmi vagy szociális probléma megoldásában. (Ez a helyzet az I. világháborút követő időszakban változott meg Magyarországon.) 1905-ben az ún. konzervatív nőmozgalom ernyőszerkezete-ként jött létre a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége (amelynek a Feministák Egyesülete is tagja volt).⁶⁷ Kozma Flóra szerkesztette a szervezet *Egyesült Erő-*

⁶⁵ Perczelné Kozma Flóra: Ziperovszky Károlyné a berni bíró tagja. *Magyar Nőegyesületek Lapja*, 1. évf. (1909). nov. 15. 1. 6.

⁶⁶ Lásd 66. jegyzet.

⁶⁷ Az International Women Council magyar osztályaként alakult. Elnöke először Batthyányi Lajosné, majd Apponyi Albertné lett. A tagegyesületek sorában nemcsak konzervatív, hanem a különböző irányzatokhoz tartozó egyesületek tömörültek. Minden felekezet nőegyesületének (katolikus, református, evangélikus, zsidó, unitárius) a Feministák Egyesületének, a Nőképző Egyletnek, a Mária Dorothea Egyesületnek és még számos, fővárosi és vidéki közművelődési és jótékonyági egyletnek a tagjai dolgoztak együtt különféle területeken (nővédelem, cselédvédelem, választójog, békeügy, iparvédelem stb.).

vel című lapját, a *Magyar Nőegyesületek Lapjának* pedig szerkesztőségi tagja volt. A Szövetség választójogi bizottságának elnökéül is megválasztották.

1919-ben már az unitáriusokat képviselte a MANSz megalakulásakor, amely a későbbiekben egyértelműen az újkonzervativizmus női bázisát jelentette. (Korábbi női munkatársainak nagy részével együtt csatlakozott a szervezethez, amely a feministáktól már minden tekintetben élesen elhatárolta magát.)

Kozma Flóra számára a feminizmus fogalma morális kérdés volt, a krisztusi alapelveken nyugvó legtökéletesebb haladást, modernitást jelentette, amely a nemek viszonyában nő és férfi teremtésbeni egyenlőségét hirdette. Nem egy konkrét mozgalmat és főképp nem egyes embereket jelölt vele, a feminista alapelveket számára nem a korabeli magyarországi feminista mozgalom, illetve nem annak tagjai jelentették, ezért nem is csatlakozott a feministák egyesületéhez. Mint kortársai közül sokan, az együttműködést azonban velük is, és minden más egyesülettel támogatta, ha az a konkrét, általa fontosnak ítélt ügyek előmozdítását garantálta. A nőket érintő kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásaiban, bár hivatkozott az egyén – nemtől független – fejlődéshez, művelődéshez, a társadalmi folyamatokban való részvételhez való jogához, érveléseiben nem az általános emberi jogok követelése, hanem a konzervatív társadalmi „hasznosság” elve dominált. Érdekéhez kötötte az adott jogosultságokat, a társadalom alsóbb rétegeihez a hagyományos „felemelő”, javító attitűddel viszonyult, míg a felső társadalmi csoport tagjainál szellemi, kvalitásbeli, „hasznossági” hierarchiát állított fel. Kozma Flóra „besorolása” problémás hasonlóan az I. világháborút megelőző időszak női mozgalmainak tipizálásához. Bár az egyén nyilvánvalóan bizonyos alapelvek mentén, morális és társadalmi határok között gondolkodott, mégis adott kérdések megítélését erősen meghatározta saját mindennapjainak tapasztalata, a konkrét, felmerülő helyi társadalmi viszonyok, helyzetek.

Kozma Flóra választójoggal kapcsolatos álláspontjának – amely elsődlegesen, mint a feminizmushoz köthető követelés él a köztudatban – változását végigkövetve láthatjuk, mennyiben voltak képlékenyek a századforduló nőmozgalmi irányzatainak határai. 1907-ben a Magyar Nőegyesületek Szövetségének közgyűlésen még leszavazták a választójogi szakosztály megalakítását.⁶⁸ 1909-ben

⁶⁸ „midőn Schwimmer Rózsának női szavazatjogi szakosztály szervezésére irányuló javaslatát Csiky Kálmánné indítványára 18 szavazattal 10 ellenében elvetette!” A M. N. Sz.-nek az 1909. évi munkásságáról szóló jelentése. *Egyesült Erővel*. 1. évf. 7. 108. (Csiky Kálmánné Gönczy Etelka számos egyesületben, többek között a Nőnevelő Egyletben tevékenykedett, tehát a nők tanulását aktívan támogatta, de a választójog ellenzőihez tartozott.)

végül megalakult a szakosztály, és Kozma Flórát választották elnökévé. Nemcsak a szervezet tagságának véleménye változott pár év alatt, Kozma Flóra álláspontja is módosult 1905 és 1909 között. Ferencz József püspöknek 1905-ben még arról írt, hogy: „... nem régen gróf Batthyányi Lajosnéhoz az együletet (Dávid Ferenc Egyület) képviselni lettem meghíva –... a feminista egyület elnöke előadta a nők szervezeti jogának ügyét, s miután láttam, hogy a házi asszony igen elégedetlennek látszott, de rossz magyarsága miatt nem igen tudott helyesen beszélni a dologba, a többi asszony is vonakodott az ítélet mondástól – én tehát belevágtam a szónoklatba és iparkodtam a feministáknak megmagyarázni, hogy sok minden dolog előbbre való ennél; és társadalmi viszonyaink közműveltségünk sőt közérkölcünk hogy általánosságban véve korai még e dolog.”⁶⁹ Néhány év múlva már így emlékezett az esetre: „Nem szégyenlem bevallani, hogy körülbelül hat év előtt még én is ellene voltam a nők választójogának és ezt Batthyány grófnő termében Schwimmer Rózsával szemben nyilvánosan meg is mondtam. Már négy év előtt a szövetség temesvári közgyűlésén – közben folyton figyelve és megfontolva úgy a hazai, mint a külföldi eszmeáramlatokat – azon négy vagy öt asszonyhoz pártoltam, a kik a nagy többséggel szemben egy választójogi szakosztály megalakulását kívánták – természetesen hiába. Tovább figyelve a jelenségeket, ma már magam tettem meg az indítványt és a még négy év előtt merev ellentáborot képező hatalmas asszonytábor, becsületesen és nyíltan bevallva a korszellem fejlődését és a fordulat szükségességét, óvatosan, nemesen, de egyhangú határozattal, habozás nélkül lépett e haladás útjára... Ez megfontolt és kidolgozott program, csendes kis előmunkálat, mely becsülettel és hűséggel akar segédkezést nyújtani a fokról-fokra emelkedő korszellemnek.”⁷⁰ A közvélemény előtt egyik főérve az volt, hogy a nők egyesületi munkája ott, ahol a törvények megalkotásába nincs beleszólásuk, csak tűzoltás, és csak az azok által kiváltott problémák megoldására használják őket, amit pedig egyszerűen képmutatásnak tartott.⁷¹ Az I. világháború idején, az 1917-es választójogi vita kapcsán pedig Schwimmer Rózsáról – aki egyébként az általános választójog híve volt – már úgy nyilatkozott, mint a női érdekek egyik legkiválóbb harcosáról: „Ebben a bizonytalan erkölcsű és kapkodó világban a legfelelősebb és legmegnyugtatóbb lelkünck számára a tisztán látó és magasabb erkölccsel dolgozó munkás látása és meghallgatása. ...ezt sohasem éreztem erősebben, mint Schwimmer Rózsa április előadásán, melyet a nők választójogáról – kapcsolattal a béke eszmével –

⁶⁹ Perczel Ferencné levele Ferencz Józsefhez, h. n. d. t. MUEKvGyLt. 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka.

⁷⁰ Uo. 15.

⁷¹ Uo. 12–13.

tartott óriási közönség előtt a Lloyd dísztermében... Soha senki szorosabban nem azonosította a legmagasabb teóriát a mindennapi gyakorlati törekvéssel Schwimmer Rózsnál. Ezen gyakori kijelentésemre nagyon sokan – s nem minden gúny nélkül – azt kérdezik tőlem, hogy hát a nők választójogát a feministáknak ezt a legvégén minden alkalommal kijátszott ütőkártyáját még én is, aki magát elsősorban keresztény munkásnak tartja, a legmagasabb ideálok közé sorozom?... A feminizmus, a nők választójogát nem végcélnak, hanem eszköznek kívánja az összes asszonyokkal közösen óhajtott Isten országának: az állandó békének és állandó általános erkölcsnek megteremtésére...⁷²

Kozma Flóra története segít megérteni számunkra, hogy az életút során, különböző külső hatásokra hogyan alakul át az egyén szemlélete, viszonya a társadalom új jelenségeinek, problémáinak megítéléséhez és megközelítéséhez. Ugyanakkor ez az életút azt is megmutatja, hogy a hasonló identitású, és lényegében azonos társadalmi csoport(ok)hoz tartozó nők viszonya a modernitáshoz mennyire sokszínű és plasztikus lehet.

Kozma Flóra történetében különösen figyelemreméltó az, hogy megkísérelt egy olyan spirituális és morális alapra (az unitarizmusra) támaszkodni, amelyet a legmagasabb fejlettségűnek és a legmodernebbnek vélt. Ennek segítségével az ijesztőnek tűnő társadalmi problémákat, technikai, életmódbeli változásokat is el tudta helyezni saját értékrendjében. Így építette fel saját identitását, amelyben önmeghatározásának talán leglényegesebb elemét alkotta az a tudat, hogy a „leghaladóbbak” közé tartozik. A számára születésénél fogva adott társadalmi és mentális teret kiszélesítette, kibővítette. Megőrizhette azokat a hagyományos (nemesi-polgári, nemzeti, keresztény) értékeket, amelyeket szocializációja során elsajátított, életében végig fontosnak tartott, de ezzel párhuzamosan integrálhatta a modern világ új jelenségeit is. Úgy érezhette, részt vesz a társadalom tökéletesítésében, saját társadalmi közege számára a modernitás adoptálásában.

⁷² Perczelné Kozma Flóra: Schwimmer Rózsa. *Nők Lapja*, 2. évf. 1917/ 5. 1–2.

Gál Kelemen, a Brassai-kutató

A 19. század utolsó két évtizedének legismertebb és talán legnagyobb tiszteletnek örvendő kolozsvári személyisége Brassai Sámuel volt. Az unitárius egyházon belül már élete idejében kultusz alakult ki körülötte. Eseménynek számított, ha egy rendezvényen megjelent, ha távolabbi vidékekről valaki ide látogatott, föltétlenül látni akarta Brassait, esetleg fel is kereste lakásán. Ő volt az erdélyi tudományosság megtetesztője, az utolsó polihisztor. Ez a polihisztorság a század közepén nem jelentett különleges kvalitást: a kollégiumok tanárai szinte valamennyi akkor tanított tárgyhoz értettek, s ha nem is művelték, de tanították őket. Brassaiiban az volt egyedi, hogy ezt a sokoldalúságát a század végéig megőrizte, s a tudomány több területén is dolgozatokat, vitairatokat közölt. Közben kortársai rendre kihaltak, s az újabb generáció egyre szakosodott, már képtelen volt átfogni a sok szakterületet, amelyeken Brassai a maga idejében jelentőset alkotott. Így aztán egyik tudományág sem tekintette igazán magáénak, kultuszának legfőbb ápolója egyháza maradt.²

Amikor 1884 őszén Gál Kelemen Székelykeresztúrról Kolozsvárra került a Főtanoda VI. osztályába, akkor Brassai Sámuel, a megelőző évben nyugalmazott egyetemi tanár, az MTA rendes tagja volt a rangidős, „tiszteletbeli” felügyelő gondnok. E minőségében bizonyára nem egy alkalommal láthatta a kisdíák a megjelenésre is feltűnő legendás tudóst. Aztán kezdő tanárként, az 1890-es években talán még személyesen is tiszteleghetett nála. Évtizedekkel később sajnálattal jegyzi fel Gál, hogy azok közé tartozik, „*akik nem részesülhettünk abban a szerencsében, hogy lábainál ülhessünk s tanítását hallgathassuk*”.³ Viszont lehetősége nyílt, hogy Brassainak az életében megjelent utolsó kötetéről ismertetést ír-

¹ Gaal György irodalomtörténész, tanár, szerkesztő (1948, Kolozsvár). A Babeş–Bolyai Tudományegyetemen 1971-ben szerzett tanári diplomát. Doktori értekezésének címe: Kristóf György élete, irodalomtörténeti és tanári munkássága (1980). A Korunk, Utunk, A Hét, Tanügyi Újság, Könyvtári Szemle, Művelődés, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, Keresztény Magvető munkatársa. Több önálló kötete jelent meg.

² Részlet egy megjelenés előtt álló Gál Kelemen-monográfiából.

³ Dr. Gál Kelemen: *Brassai Sámuel*. Cluj–Kolozsvár, 1926 [1932], Minerva Rt., 19.

jon a Keresztény Magvetőbe, s annak szövege talán még a betegeskedő polihisztorhoz is eljutott.

Gál Kelemen kereken négy évtizeden át ápolta Brassai emlékét, elemezte munkásságát, a Brassai-kultusz legfőbb éltetői közé tartozott. Ezért véljük külön fejezetre érdemesnek a Brassaira vonatkozó írásai bemutatását.

Brassai Sámuelnek az életpályája is egy alkotás, közel egy századra terjedő életrajza számos kérdést vet fel. Ennek megírására többen is vállalkoztak a tudós halálakor. A legidősebb élő tanítvány, Kóváry László az Erdélyi Múzeum és a Keresztény Magvető az évi utolsó számaiban sorra jelentette meg a Brassaira vonatkozó közleményeit, majd kötetbe gyűjtve közzé is tette: *A száz évet élt Dr. Brassai Sámuel pályafutása és munkái (1797–1897)* címmel (Kolozsvár, 1897). Ugyanakkor az Egyházi Képviselőtanács megbízta Boros György teológiai tanárt, Brassai öregkori barátját és támogatóját, hogy készítsen egy szakszerű életrajzot a polihisztorról. A nagy későre megjelent kötet előszavában úgy említi, hogy 1914-re készült el a munkával. Naplója szerint 1917-ben véglegesített kéziratát az EKT Gál Kelemennek és Kelemen Lajosnak adta ki bírálatra. Majd az átdolgozott szöveget 1925-ben újra nekik és Pálffi Mártonnak adták lektorálásra. Végül a 372 lapos, mindmáig legrészletesebb Brassai-pályakép 1927-ben megjelent. Közben a Magyar Tudományos Akadémián 1899-ben elhangzik a szokásos emlékbeszéd Brassai fölött, Concha Győző, a szintén baráti körhöz tartozó egyetemi jogtanár tartja, ez 1904-ben sajtó alá kerül.

Egy Budapesten éppen egyetemet végző fiatalember, Fitz József, a későbbi könyvtáros, 1911-ben megjelentet egy részletes Brassai-pályaképet, tele tévedésekkel, pontatlan adatokkal. A kritikákat megszívlevélve átdolgozza kötetét, s 1912-ben újra kiadja 418 lap terjedelemben. Tehát Brassairól halálától kezdve számos életrajz, pályakép jelent meg, de hiányoztak a szakszerű értékelések. Mert egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Brassai egyes kutatási területeit csak az abban szakosodott tudja behelyezni a tudománytörténetbe. Gál Kelemen az elsők között ismerte ezt fel,⁴ s a maga részéről, saját szakterületein megpróbálta az adósságot törleszteni.

⁴ A Brassai-könyvében felteszi a kérdést: „Hol van az ő botanikai, fizikai, matematikai, földrajzi, klasszika-filológiai, sőt politikai tudományok terén végzett működésének méltatása? Olyan polihisztor kellene e feladatra, amilyen ő volt, s amilyennek utolsóként siratta el őt a tudományos akadémia elnöke. A tudományok fejlődése s az emberi elme fogyatékos átfogó képessége miatt – úgy látszik – megoldatlan marad ez a feladat. Vagy a munkamegosztás elvét alkalmazva megannyi szakembert kellene megbízni e munka elvégzésével” (165.)

Az ifjú tanár pályakezdése a filozófia jegyében történik, s így Brassait, a filozófust és esztétát veszi először górcső alá. Az *igazi pozitív philosophia* című, 1896-ban megjelent kötet tulajdonképpen lezárja a kolozsvári tudós ilyen irányú munkásságát, egyben össze is foglalja nézeteit. Brassai egész gondolatrendszere az „én”-re alapul: „*egyetlenegy bizonyos, csalhatatlanul igaz tudomásom az, hogy vagyok*”.⁵ Az „én” és „nem én” ellentétéből adódik filozófiája, dualizmusa. Gál megállapítja, hogy e filozófia több forrásból táplálkozik, de így felépítve a Brassai sajátja. Éppen ez a mű irányíthatta rá a szerző figyelmét Brassai más témakörbe vágó dolgozataira, s ezek elemzéséből született meg a Keresztény Magvető 1898–1899-es évfolyamaiban hét folytatásban közölt tanulmánya, mely aztán százlappos különnyomatként is megjelent: *Brassai mint philosophus*.⁶ Már a bevezetőben jelzi, hogy mekkora feladat áttekinteni az ilyen irányú munkásságot. Brassai 1832-től 1897-ig, 65 éven át írta bölcsészeti dolgozatait, s jóformán minden vitához hozzászólt. Még a szétszórtan megjelent írások összegyűjtése is gondot okoz. Itt még úgy találja, hogy nincs ellentmondás munkásságában, később ezt Gál árnyalja. Vezérlő eszméit e fogalmakban találja meg: Isten, lélek, halhatatlanság, szabad akarat. A továbbiakban hat fejezetre osztva mutatja be a polihisztornak a filozófia körébe vonható nézeteit, mindenütt behelyezve őket a kor áramlataiba, szakirodalmi spektrumába.

Esztétikai nézeteit legelső, 1832-ben közreadott művében alapozza meg: *A gyönyörűségről*. A művészetek közül főleg a költészetre és a zenére alapoz. Teljes rendszert nem dolgoz ki. Romantika-ellenes. Először ismeri fel az esztétikában az eszmetársítás fontos szerepét. Mások 30 évvel később újra felfedezik ezt. Logikai nézeteit sokkal később foglalta össze. Pedig e téren volt a „legerősebb”. Előtte sok logikát írtak latinul és magyarul is. De az övé lélektani alapú, az elmélethez a gyakorlatot is társítja. „Új elveket új módszerrel igyekszik érvényesíteni”, nem hiába minősítette művét az MTA hézagpótlónak, s tüntette ki 1858-ban Marczibányi-jutalommal.

Módszertani munkássága másik kiemelkedő teljesítménye. E téren teljesen autodidakta volt. Hosszas tanári és tankönyvírói munkássága során jött rá a tanítás alaptételére: „*Keveset, jól és lassan!*” Ezt azután akadémiai szintű értekezéseiben is megindokolta. Így nevezhette őt Felméri Lajos „hazánk első metodológusának”.

Külön-külön kérdéskörként vizsgálja a szerző Brassainak három „izmussal” szembeni fellépését. Az első a materializmus. Itt előbb megismerkedünk a ter-

⁵ Brassai philosophiája. *Keresztény Magvető*, 32. évf. (1897). 12–18.

⁶ *Brassai mint philosophus*. Kolozsvár, 1899, Ajtai K. Albert Könyvnyomdája. 105.

mészettudományok gyors fejlődésének a filozófiára gyakorolt hatásával, az „új irányzat” német jelentkezésének körülményeivel. Brassai az első nálunk, aki tanulmányban foglal állást ellene 1856-ban (csak 1862-ben tudja közre adni). E téren híres vitát folytat a következetesen materialista marosvásárhelyi Mentovich Ferencsel. Gál mint történelmi adalékot említi a materializmus-vitát. „*Ma a materializmusnak, mint egységes világnézetnek, kevés híve van*” – állapítja meg. Néhány évtized múlva rájön, hogy nem egészen így áll a helyzet. A másik tudományos irányzat, a darwinizmus. 1859-ben jelenik meg Darwin könyve a fajok eredetéről, s az 1870-es évekre a szaktudósok, filozófusok, teológusok többsége állást foglal vele kapcsolatban. Gál összefoglalja, hogy világviszonylatban és a magyar szakirodalomban milyen nézetek hangzottak el, ezekhez viszonyítja Brassai állásfoglalásait 1862-től kezdve. Egyszerűen gyorsan terjedő, múló divatnak minősíti. Gál kerüli az állásfoglalás kommentálását. Az utolsó fejezet a pozitívizmussal kapcsolatos vitákat ismerteti. Ezek későbbben gyűrűznek tájainkra. August Comte tanításait főleg a budapesti Magyar Philosophiai Szemle terjeszti az 1890-es években. Egyik híveként indul Böhm Károly is, aki a pozitívizmust a kanti tanokkal kapcsolja össze. Brassai már 1875-ben a kolozsvári Egyetemi körben tartott előadása során bírálja az irányzatot. Később Böhmmel is vitába keveredik, bár nézeteik nem ellentétesek. Comte tanaira utalva adja Brassai utolsó munkájának *Az igazi positiv philosophia* címet. A tanulmány végén Gál megpróbálja jellemezni Brassai bölcsészetét: bár sok elemet merít mások filozófiájából, ezeket eredeti módon ötvözi. Lehet eklektikusnak, dualistának, panteistának nevezni, de egyik megjelölés sem kimerítő.

Gál terjedelmes tanulmányáról alig vettek tudomást. Az Unitárius Közlöny szerkesztője (talán Boros György) megjegyzi, hogy „a derék író nagy szorgalmáról újabb bizonyítékot” nyújtott, s hűen tükrözi Brassai munkásságát.⁷ Az Erdélyi Múzeumban Tóth Ernő inkább csak ismerteti a tárgyalt témaköröket. A Keresztény Magvetőben aláírás nélkül, de bizonyára Péterfi Dénes ír a szerző első kötetéről: „*Könyve nem csak ismertetése Brassai elveinek, hanem magyarázat arra nézve is, hogy Brassai e száz év szellemi mozgalmainak hazánkban irányítója tudott lenni, és hogy eszméi tisztasága és logikai következetessége mint egy categoricus imperativus éreztette ellenfeivel az ő erejét. A könyv becstét nagyon emeli, hogy Brassai működésének a külföldi és hazai bölcselmi mozgalmak ismertetésével mindenütt történelmi háttért ad.*”⁸

⁷ Brassai philosophiája. *Unitárius Közlöny*, 12. évf. (1899). 312.

⁸ Brassai mint philosophus. *Keresztény Magvető*, 34. évf. (1899). 288.

Meglepő, hogy Gál Kelemennel párhuzamosan ugyanezeket a szakterületeket Kozma Ferenc is megvizsgálta Brassai munkásságában. Ő 1899-ben az akadémia ülésén olvasta fel értekezését, majd ez az akadémia kiadásában *Brassai Sámuel, mint aesthetikus és műkritikus* címmel 1900-ban jelent meg. A Keresztény Magvetőben lehet, hogy éppen Gál írt róla – név nélküli – ismertetést.⁹ Eszerint öt fejezetet ölel fel: I. Esztétika, II. Szépirodalom, III. Zene, IV. Színművészet, V. Kritika és polémia. Az elismerő méltatás kiemeli Kozma véleményét, hogy össze kellene gyűjteni és egyetlen kötetben kiadni a Brassai szétszórtan megjelent egy témakörbe vágó írásait. Csak így kaphatunk majd tiszta képet. Ez a feladat az unitárius egyházra vár.

A következő negyedszázadban Gál Kelemen meglehetősen igénybe vette a kollégium igazgatása, s nem tudott elmélyülni a Brassai-kutatásban. De az évfordulók, ünnepi alkalmak minduntalan rákényszerítették, hogy beszéljen, írjon az egykori tanárelődről. A róla szóló írásokat, köteteket is érdeklődéssel olvasta, esetleg ismertette.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1909-ben ünnepelte fennállásának félszázados évfordulóját. Erre az alkalomra tekintélyes emlékkönyvet állítottak össze Erdélyi Pál főtítkárszerkesztésében. A kötet csak 1942-ben került sajtó alá. Az emlékkönyv az EME alapításában és történetében jelentős szerepet játszó személyiségeket mutatja be. A Brassairól szóló megemlékezést Gál Kelemen jegyzi.¹⁰ Előbb összefoglalja hozzájárulását az egyesület tevékenységéhez, majd filozófiai és lélektani nézeteit méltatja.

Brassai Pákei Lajos tervezte méltó síremlékének az 1910. október 2-i átadása mondhatni országos visszhangú esemény volt. A fővárosból és Pozsonyból is érkeztek a táviratok, koszorúk. Az Unitárius Kollégium koszorúját rövid beszéd¹¹ kíséretében Gál Kelemen helyezte a sírra, majd beszámolót írt róla a Keresztény Magvetőbe.¹² Itt kiemeli, hogy Brassai a nyelvtanításban a direkt módszer felfedezője, s az induktív esztétikát is ő indította útjára. Az 1912/13-as tanévben sorra kerülő „Jóltevők emlékünnepét” október 26-án Brassainak szentelték. Gál mondotta a megnyitó beszédet, Boros György idézte fel az ünnepelt életpályáját, majd a temetőben a kollégium koszorúját is Gál helyezte a sírra. Itteni szavaival

⁹ Kozma Ferenc: Brassai Sámuel, mint aesthetikus és műkritikus. Budapest, 1900. *Keresztény Magvető*, 35. évf. (1900). 178–179.

¹⁰ Brassai Sámuel (1800–1897). In Erdélyi Pál (szerk.): *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére 1859–1909*. Kolozsvár, 1909–1942, 174–178.

¹¹ A kolozsvári Unitárius Kollégium nevében [koszorúzási beszéd]. In *Brassai Sámuel síremléke*. Átadási ünnepély. 1910. október 2. Kolozsvár, 1910. 32–33.

¹² Brassai síremlék. *Keresztény Magvető*, 45. évf. (1910). 287–288.

Brassainak az anyanyelvhez való ragaszkodását emelte ki, s harcát a nyelvhelyességért.¹³

A világháborút követő időkben lélekerősítő szerephez jutottak a megemlékezések. Különösen az Unitárius Irodalmi Társaság vállalta magára a nagy elődök emlékének ápolását. A társaság 1922. júliusi vándorgyűlésén a dicsőszentmártoni templomban Gál tart felolvasást *Emlékezés Brassairól* címmel, abból az alkalomból, hogy negyed százada halt meg a polihisztor. Rámutat a tanügy terén bevezetett újításaira, majd nagy felismeréseit veszi számba az esztétika, filozófia, nyelvtanulás, módszertan terén. Egyben rámutat, hogy Babits Mihály tévesen nevezi Brassai pályáját „céljavesztett élet”-nek.¹⁴ 1925-ben a Keleti Újság kérésére ír cikket *Brassai bácsiról*. Arra keresi a választ, miért vált legendás alakká. Végig követi életútját, számba veszi tudományos eredményeit, majd élete értelmét állapítja meg: „nemzetének nagy tanítómestere” volt.¹⁵ 1927 júniusában az EKT rendelete értelmében minden egyházközség megemlékezett Brassai halálának 30 éves fordulójáról. Kolozsvárt június 19-én a templomban, majd a temetőben folyt a megemlékezés. Az istentisztelettel összekötött templomi emlékbeszédet Gál Kelemen mondta.¹⁶ „Élete az ezeresztendő magyarország legragyogóbb századát ölelte át, s szelleme bejárta a szellemi élet egész tágas birodalmát. Fensőséges biztonsággal mozgott az emberi tudás egész területén” – indítja gondolatmenetét. A továbbiakban főleg tanügyi és nyelvészeti munkásságára tér ki. „Mindenuitt odaállították, ahol ember kellett a gátra” – állapítja meg. Még 1937. február 28-án, a Brassai tanárrá választásának centenáriuma alkalmából tartott ünnepségen is ő mondja a fő beszédet *Brassai a magyar tanítási nyelvet beviszi a kollégiumba* címmel. Így összegez: „Működése fordulópontot jelent iskolánk történetében. A korszakos fordulat abban áll, hogy a latin nyelvet, mint a tanítás és tanulás nyelvét a magyar váltja fel.”¹⁷

A Brassai-kultuszt budapesti körökben is terjesztheti. Az ottani Unitárius Ifjúsági Egyesület 1936. május 15-én a Pannónia Szállóban ünnepli fennállása 15. évfordulóját. A serlegbeszéd tartására kérik fel Gált, aki *Brassai és az ifjúság*

¹³ (b. f.) [Borbély Ferenc]: Brassai-ünnep. *Unitárius Közlöny*, 25. évf. (1912). 218–219.; Jóltevők emlékünnepe. Brassai Sámuel emlékezete. *A kolozsvári Unitárius Kollégium Értesítője*, 34. évf. (1912/13). 3–26.

¹⁴ Emlékezés Brassairól. *Keresztény Magvető*, 54. évf. (1922). 199–206.

¹⁵ Brassai bácsi. *Keleti Újság*, 8. évf. (1925). 84. (ápr. 12.)

¹⁶ Brassai emlékezete. *Keresztény Magvető*, 59. évf. (1927). 190–205.

¹⁷ Brassai a magyar tanítási nyelvet beviszi a kollégiumba. Emlékbeszéd. *Keresztény Magvető*, 69. évf. (1937). 56–63.

kapcsolatáról beszél.¹⁸ Megelőző napon a magyar rádió hívja meg, elhangzó felolvasásának címe: *Brassai a népért és a magyar nyelv tisztaságáért*.¹⁹

A Brassaival kapcsolatos kötetek, tanulmányok ismertetése szervesen kapcsolódik szerkesztői munkásságához, illetve a Brassairól kialakuló kép helyesbítéséhez. Amikor Fitz József „monográfiáját” ismerteti Gál, úgy találja, hogy a szerző nem gondolta meg, „mit bírnak meg vállalni”. Kötete a nagyközönség számára tálalja azt, amit eddig már leírtak Brassairól, semmi újat sem hoz.²⁰ Az 1912-es átdolgozott kiadást szintén szemügyre veszi Gál. Itt már elismerőbb véleménye.²¹ Sok hibát kijavított a szerző, meleg szeretetet sugároz könyve. De még mindig talál benne tévedéseket, naiv állításokat. Azzal sem ért egyet, hogy a Taine-féle milió-elméletet próbálja Fitz alkalmazni Brassai pályaalakulására. Nem Brassairól szól Philipp Kálmán 1911-ben megjelent dolgozata. A direkt módszer történetébe és alkalmazási titkaiba vezet be. Meglepő, hogy e módszert Brassai korábban alkalmazta, mint az divatba jött Európában. A szerző elismeréssel méltányolja Brassai ez irányú munkásságát.²² 1914-ben – abból kiindulva, hogy Fitz kötete nyomán sokan félreértelmezik Brassai pedagógiai nézeteit – Gál tanulmányt közöl a Magyar Paedagogia hasábjain *Brassai módszere* címmel.²³ Ebben elmagyarázza a „*Keveset, jól és lassan!*” helyes értelmezését. Végül megállapítja, hogy Brassai még nem a múlté – még ezután kell a méltó helyét kijelölni. 1917-ben örömmel nyugtázza: Jánosi Béla akadémiai székfoglaló beszédében (*A lélektani aesthetika úttörői Magyarországon*) helyesen méltatja Brassai úttörő munkásságát, mind az asszociációt, mind pedig az illúziót illetően.²⁴ S azt tartja kárhözatosnak, hogy akkoriban nézetei nem hódítottak tért. Az 1920-as évek vége felé a Pásztortűz és az Erdélyi Unitárius Naptár részére Brassai pedagógiai reformjairól írt népszerű cikkeket.²⁵

¹⁸ Brassai és az ifjúság. *Keresztény Magvető*, 68. évf. (1936). 129–136.

¹⁹ Brassai a népért és a magyar nyelv tisztaságáért. *Keresztény Magvető*, 68. évf. (1936). 122–128.

²⁰ Fitz József: Brassai Sámuel. Monográfia, Budapest, 1911. *Keresztény Magvető*, 46. évf. (1911). 247–251.

²¹ Brassai Sámuel. (Fitz József: Brassai Sámuel. Új kiadás. Budapest, 1912.) *Keresztény Magvető*, 48. évf. (1913). 249–263.

²² Brassai nyelvtanítási reformeszméiről. (Dr. Philipp Kálmán: A direkt módszer.) *Keresztény Magvető*, 48. évf. (1913). 114–116.

²³ Brassai módszere. *Magyar Paedagogia*, 23. évf. (1914). 21–29.; a tanulmányt kiegészíti Böngérfi János: Brassai módszeréről. Uo. 188–189.

²⁴ Jánosi Béla Brassai esztétikai működéséről. *Keresztény Magvető*, 52. évf. (1917). 93.

²⁵ Az unitárius diákok iskolai élete a múlt század első felében. Adatok Brassai Sámuel iskolai reformművéhez. *Pásztortűz*, 13. évf. (1927). 497–498., 519–521., 542–544.; *Brassai*

Az 1925-ben az Unitárius Irodalmi Társaság megindította Unitárius Könyvtár-sorozat célkitűzései között szerepelt a híres unitárius egyéniségek bemutatása. Itt jelent meg Gál életrajza Péterfi Dénesről is. A Keresztény Magvető lapalji jegyzete Gál Brassairól írott könyve folytatólagos közlésének kezdetekor arra utal, hogy felkérték a szerzőt, írjon egy kötetet a nagy polihisztorról. De „pénzügyi nehézségek miatt” a sorozatban nem jelenhetett meg, ezért itt, a Magvetőben közlik. 1926-tól 1932-ig tart a tizenkét részben történő közlés. Aztán a Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. 1926-os címlapjával, s a „Corvin” Könyvnyomda silány borítójával 1932-ben megjelenik a 182 lapos kötet: *Brassai Sámuel*. Tulajdonképpen a Magvető összegyűjtött oldalainak folyamatos számozású lenyomata, Gál Kelemen első önálló könyve. Látszik rajta, hogy szerzője sietve írta, régebbi Brassairól szóló dolgozatait szerkesztette össze, legfeljebb a kötet fele tekinthető új alkotásnak. Lényegében Brassai munkásságának azokat az oldalait elemzi, amelyekhez szakmai felkészültsége alapján ért. A kötet eleje és vége inkább a nagyközönségnek szól, a tanulmányi részek viszont szakember-olvasót igényelnek.

A bevezető eszmefuttatás a magyar és unitárius tudósok közt keresi Brassai helyét megállapítva: „*Brassai nemcsak a XIX. század unitárius, hanem általában a magyar tudományosság előharcosai között is a legelső között áll.*” Aztán utal az 1920-as évek erdélyi közhangulatára: „*Gonosz idők járnak ránk. Elvesztettük anyagi életünk alapjait, veszélyeztetve van iskoláink, intézményeink élete és működése. Sokszor meg-meginog hitünk, lelkünk nyugalma és összhangja, és bizodalunk is a jövőben. De egyben gazdagok vagyunk: múltunk dicsőséges emlékei elvehetetlen birtokunk.*”²⁶

A négyoldalas életrajz végigtekint az életpályán. Itt legfeljebb annyit jegyzünk meg róla, hogy az 1797. június 15-i – kérdőjellel ellátott – születési dátumot fogadja el, s van néhány pontatlanság is benne.²⁷ Az *esztétikus*ról szóló fejezet fel-

iskolai reformja és a diákság. Erdélyi Magyar Unitárius Naptár az 1928-ik szökő évre. Cluj-Kolozsvár, 1927, 53–55.

²⁶ Gál Kelemen: i. m. *Brassai Sámuel*. 5.

²⁷ Itt kettőt említünk. Az 1877-ben Meltzl Hugóval közösen indított Összehasonlító Irodalomtörténelmi [nem irodalomtörténeti!] Lapok szerkesztőségéből nem 4, hanem 6 év után, 1883-ban vált ki. Vö. *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*. Válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Gaal György. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975, 16–17. Gál azt írja, hogy „1897 tavaszán daganata támad” Brassainak. A források ilyenre sehol sem utalnak: izületi fájdalmak, kiütéses viszketegség a gyakrabban emlegetett betegsége. Vö: Gaal György: Brassai és Kolozsvár. In uő.: *Kolozsvár vonzásában*. I. h. 147–161.

dolgozza az 1899 óta megjelent szakirodalmat is, többször hivatkozik Fitz József és Jánosi Béla művére. A *kollégiumi tanár* című fejezet azzal próbál újat hozni, hogy nem az egykori tanítványi emlékek alapján, hanem a képviselő- és főtanácsi ülések jegyzőkönyvei, valamint az igazgatósági jegyzőkönyvek konkrét adatait felhasználva rajzolja meg a Brassai szerepét az unitárius tanügy történetében. Ehhez visszanyúl a felvilágosodás koráig, hogyan alakultak attól fogva az iskolai viszonyok, s mi újat hozott Brassai.

Az *irodalmi kritikust* bemutató fejezet újabb keletű, csak a szépirodalommal kapcsolatos megnyilvánulásokra utal. A fiatal Brassai Wieland, Lessing, Schiller és Herder munkáin nevelkedett, tőlük kapta esztétikai mércéjét. A kritikát nem csak művelte, de elméleti kérdéseivel is foglalkozott. 1855-ben megindított *Critikai Lapok* című, egyetlen számot megért kiadványa előszavában épp a kritika elveit taglalja. Nem tulajdonít túlzott jelentőséget a kritikának, de elismeri ennek felvilágosító, tájékoztató, ízlést nemesítő és fejlesztő hivatását. Az irodalmi és művészeti élet változásaival, irányzataival is foglalkozik. Így a klasszicizmust többre becsüli, mint a romantikát. Részt vett vitákban is. Például abban, amelyiket Jósika Miklós indított annak tisztázására, hogy „*képezheti-e és mennyiben az író egyénisége bírálat tárgyát*”. Brassai azok pártján áll, akik Jósikával szemben vallják, hogy a mű az író személyének lenyomata, tehát összefüggőek. A műből lehet következtetni az író egyéniségére is. Részt vesz a Szilágyi Ferencsel folytatott Klió-perben vagy a Gyulai Pállal folytatott eszmecsereben a nőírók jogosultságát illetően. Brassai szerint a nő is lehet jó író: „*Nőt kirekesztő férfiúi pályát sem elméletileg, sem történelmi alapon értelmezni nem lehet*” – vallja.²⁸ Liszt Ferencsel a cigányzene eredetéről vitázik, Jósika Miklóssal az új szavak „gyártásának” jogosultságáról. Eredeti szépirodalmi műről alig írt kritikát Brassai, azt sem magyar szerzőéről, hanem Poe és Burns verseiről.

A további fejezetek főleg nyelvészeti jellegűek. A *Nyelvtanulás és nyelvtanítás* kérdését taglaló arra mutat rá, hogy Brassai már 1837-ben a nyelvtanulás izlésnevelő, sőt gyönyörködtető hatásáról ír. Bizonyítja a különféle nyelvek létjogosultságát. A nyelvtanítás ne grammatikai alapon, hangok, szavak oktatásával történjen, hanem mondatok segítségével. Ezzel jócskán megelőzi a 20. század elején „újnak” tekintett direkt módszert. Épp a nyelvtanítás alapozta meg Brassai módszertanát. Úgyhogy egy újabb fejezet a *Módszertani munkásságát* tárgyalja. Erről már többször is írt Gál. Itt a „*Keveset, jól és lassan!*” parancs mellett a „*Hogyan tanítsunk?*” kérdést is részletezi: egyszer egyet; az eszmék legyenek az elme érettségéhez szabottak; tanítsunk igazságot; mindent a maga neme és módja sze-

²⁸ Gál Kelemen: i. m. *Brassai Sámuel*. 45.

rint. Brassai azt vallotta: „*nekem csak egy tudományom van: a módszertan elméletben és gyakorlatban.*”²⁹ A következő fejezet kissé kilóg a sorból: *Az Entwurf és az 1863. évi egyházi tanterv.* Ez inkább unitárius iskolatörténeti adatolás, s arra mutat rá, hogy mikor már az Entwurf elvesztette kötelező jellegét, 1863-ban az unitáriusok visszatértek az 1842-ben bevezetett Brassai-féle tantervekhez. Az 1890-es évekig, egy fél századon át Brassai rendszere határozta meg az unitárius tanügyet.

A *Nyelvtudományi munkássága* főcím alatt három tanulmány olvasható. Az egyik Brassai küzdelmeit részletezi a „magyartalanságok” ellen. Ezt 1926-ban az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűlésén is előadta, megjelent az Erdélyi Tudományos Füzetek 10. számaként. E kötetbe lerövidített szövegét illeszti be. Az ortológusok és neológusok kiújuló harcaiban Brassait egyik táborhoz sem lehet egyértelműen csatlakoztatni. Ő minden ellen küzdött, amit nem vélt nyelvérzékével összeegyeztethetőnek. Egy több mint húszoldalas dolgozat Brassai nyelvészeti elveit és különösen mondatelméleti nézeteit fejtegeti. Alaptételei: „A nyelvészet induktív tudomány”; „A nyelvészet természeti tudomány”, „A nyelvbeli egyén a mondat”. Ezért minden nyelvészeti kutatásnak a mondatból kell kiindulnia. Gál megállapítja, hogy „*Brassai tehát nálunk megindítója volt annak az irányynak, melyet a nyelvtudomány történelme később a németeknél új grammatikai iskolának nevezett.*”³⁰ Meglepő viszont, hogy Brassai idegenkedik a nyelv történeti vizsgálatától, s nem veszi igénybe a nyelvhasználat módszerét sem a magyar és a rokon nyelvek vonatkozásában. Végül a hangsúlyról és szórendről kialakított Brassai-elméletet taglalja a szerző. Fontosabb megállapításai: a szavak valódi rendjét és mondatbeli értékét az akcentus érzékelteti; a tudottat és a tudandót az akcentus segítségével tudjuk megkülönböztetni; a szórend törvényeit csak az élőszóval kieltett mondatokból lehet leszűrni. Természetesen ő is megkülönbözteti a „szólamis és mondati” hangsúlyt. Az első a két szó közötti viszonyt határozza meg, az utóbbi a mondat közlendőjét. Több nyelvészeti vitában is részt vesz a polihisztor. „*Brassai a nyelvet tekintette a szellem legigazibb kifejezésének, az anyanyelvet a nemzeti szellem valóságos megtestesülésének. Nemcsak szokásaiban, erkölceiben, viseletében, hanem első sorban nyelvében él a nemzet. És a sajátos jellemvonások megőrzésére, feddhetetlen tisztántartására senki a XIX. században annyit nem tett, mint ő*” – összegez a szerző.³¹ Brassai nyelvészeti nézeteivel kapcsolatban néhány szakember utólagos vélekedését is idézi, de itt is az a konklúzió, hogy a tu-

²⁹ Uo. 68.

³⁰ Uo. 123.

³¹ Uo. 145.

dós jóval megelőzte a tudomány korabeli állását, s „maig sem” értékelik eléggé nézeteit. Össze kellene gyűjteni nyelvészeti tanulmányait.

A kötet utolsó előtti fejezete *Az unitárius* címet viseli. Tulajdonképpen Brassai vallási nézeteit próbálja kimutatni. Megállapítja, hogy a korában uralkodó két nézet a teizmus és a deizmus volt. Az előbbi hívei az istent a világban benne lévőnek tekintették, a deisták viszont egy csodálatosan megalkotott, működő „gépként” értelmezték a világot, ezt Isten csak megindította, s felülről szemléli. Brassai a deisták álláspontján áll, mely lényegében a Leibniz–Wolff-féle filozófián alapult. A csodák tekintetében nézete egyezett a Channingéval: tulajdonképpen egy tényről sem bizonyosodhatunk meg, hogy az csoda-e. Jézus istenségével kapcsolatban csak a józan okosságot véli döntőbírónak, s ez azt sugallja, „hogy Jézus nem isten”. Mindenféle – vallásos és tudományos – dogmatizmussal szembe száll, s büszke arra, hogy az unitáriusoknak nincsenek dogmái. „*Brassai vallásos életfelfogása alapján a Kant és iskolája nézetén alapszik, amely a vallást és erkölcsöt azonosította: »minden vallásnak erkölcs tan az egész tartalma«*” – idézi Gál.³² Végül megállapítja: „*Krizával, Ferencz Józseffel és Simén Domokossal együtt neki köszönhetjük, hogy unitárius hitelveket többen hittek és vallottak, mint amennyi hívőt számlált az egyház. Ha az unitárius hitelvek rendszerében új gondolat nem fűződik is nevéhez, ezt a történelmi érdemét fel fogja jegyezni az unitárius egyháztörténelem.*”³³

Az összefoglaló, Brassai jelentőségét taglaló fejezet többek között felveti azt a kérdést, amit sokan emlegetnek: miért nem hagyott maga után a nagy tudós valami maradandó felfedezést, amiért számon tartásák. (Különben a könyv lapjain többször is említi Gál, hogy mire vitte volna Brassai, ha tudását egyetlen nagy témában gyümölcsözteti!) Szerinte Brassai életcéljának az ifjúság és a nemzet tanítását tekintette. Érdeme az úttörés a tudományos művelődésben. Jellemző vonásaként értékeli, hogy „észgépe” mindent megemésztett, feldolgozott, logikusan elrendezett, de hiányzott a teremtő fantáziája. Márpedig újat fantázia nélkül nem lehet alkotni. Brassai szenvedélye a tanítás volt. „*Ő a XIX. század magyarságának nagy tanítója: praeceptor Hungariae*” – vonja le a záró következtetést a szerző.³⁴

Gál Kelemen egy jobban megszerkesztett, az ismétléseket kerülő, pontosabban körülírt címet (pl. Brassai nyelvtudományi és pedagógiai munkássága) viselő művet is közrebocsájthatott volna. Hiszen az évkönyvek és a Keresztény Mag-

³² Uo. 162.

³³ Uo. 163.

³⁴ Uo. 181.

vető szerkesztése terén volt elég tapasztalata. Így, ez a jellegtelen külsejű kötet szinte kihullt a Brassai-irodalomból. Még a maga korában sem nagyon vették észre. A Keresztény Magvetőben a másik Brassai-kutató, Boros György ismertette: „*Dr. Gál nagy kitartással és tisztelő szeretettel foglalkozik Brassaival 10 fejezetben*” – állapítja meg.³⁵ Rámutat, hogy életrajzi tévedései Kőváry László kötetére vezethetők vissza. Az Unitárius Közlönyben Szent-Iványi Sándor ír róla: „*ki szeretnők emelni azt a széles horizontú tárgyalásmódot, mellyel szerző Brassai munkásságát az egyes tudományágak háttereinek oly alapos megrajzolásával fejtegeti, hogy e réven az olvasó a XIX. század tudományos életét is megismeri.*”³⁶ Szent-Iványi a könyv stílusának „*lűktető drámaiságát*”-ról, regényszerűségéről is elmélkedik, mi ennek semmilyen indokoltságát sem látjuk. A Pásztortűzben Márkos Albert leszögezi, hogy Fitz és Boros életrajzai után is szükség volt e könyvre. S Brassai több működési területe még méltatóra vár. Majd így összegez: „*Általában Gál Kelemen megvilágításában igaz és éles vonalakban vetődik szemünk elé »a logika e Góliátjának« munkás, harcos, nemes alakja. Annyi megértéssel és szeretettel, olyan igaz vonásokkal van megfestve itt e nagy ember képe, hogy minden különkődése, látszólagos ridegsége, mérges kötődései mellett is, lehetetlen őt bárkinek meg nem szeretnie.*”³⁷

A könyv a Brassai-kutatás egy logikus kiteljesedésének harmadik lépcsőfoka. A legidősebb tanítvány, a Brassainál két évtizeddel fiatalabb Kőváry szinte kortársként írta meg a mestere életpályáját kitekintéssel munkásságára is. Az öregkori évek szemtanúja, a fiatal barát, Boros György összeállította a részletes életrajzot (s vele párhuzamosan Fitz József is erre törekedett). Maradt a harmadik lépés: szakterületenként számba venni, mivel is gazdagította az egyes tudományágakat Brassai. Gál Kelemen 1899-es füzeté, 1926–1932-es kötete a filozófia és esztétika, pedagógia-módszertan, nyelvészet, kritika terén próbálja elhelyezni a polihisztor eredményeit. Azóta több résztanulmány is született Brassai más irányú munkásságáról.³⁸ Külön kiemeljük a polihisztor halálának centenáriuma tartott kolozsvári emlékkonferenciát, melyen nyelvészeti „élő örökségét” tették vizsgálat tárgyává. Az elhangzott előadások 2005-ben köteté

³⁵ B. Gy. [Boros György]: Dr. Gál Kelemen: Brassai Sámuel. *Keresztény Magvető*, 64. évf. (1932). 91–93.

³⁶ Sz. I. S. [Szent-Iványi Sándor]: Dr. Gál Kelemen: Brassai Sámuel. *Unitárius Közlöny*, 42. évf. (1932). 55.

³⁷ (ma) [Márkos Albert]: Gál Kelemen Brassai Sámuelről. *Pásztortűz*, 43. évf. (1932). 107.

³⁸ Legutóbb például Somai József közgazdászként méltatta: *Gazdaság és gazdaságtudományok Brassai Sámuel életművében*. Kolozsvár, 2006.

szerkesztve is megjelentek.³⁹ A bevezető előadást Kiefer Ferenc tartotta: *Brassai Sámuel és a XIX. század nyelvtudománya*. Ezt így indítja: „*Brassai a magyar nyelvtudomány nagy újtói közé tartozott, sőt közülük talán a legnagyobb. Kortársai alighanem fel sem fogták gondolatainak jelentőségét, általános nyelvészeti fontosságát. Még azok sem, akik a nem egyszer heves szakmai vitákban az ő oldalán álltak.*”⁴⁰ Majd rámutat, hogy Brassai nyelvészeti munkásságát a 20. század 80-as éveiben É. Kiss Katalin fedezte fel, ő tette ismertté mondattani elméletét. A kötet még 18 tanulmányt tartalmaz. Gál Kelemenre – aki először értékelte Brassainak épp e témakörbe vágó munkásságát – egyetlen egyszer sem hivatkoznak. A neve összesen háromszor fordul elő a könyvben, felsorolásban, mint akik írtak a tudósról. A legelszomorítóbb azonban a 130–131. lapokon található bibliográfia, mely „A szegedi egyetemi és főiskolai könyvtárakban Brassai Sámuel munkásságáról” található irodalmat veszi számba. Gál Kelemen neve nem szerepel a szerzők között!

³⁹ *A nyelvész Brassai élő öröksége*. Az 1997. május 22–23-i emlékülés előadásai Péntek János szerkesztésében. Kolozsvár, 2005, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása.

⁴⁰ Uo. 6.

Lakatos Csilla

A házasságra való felkészítés elméleti és gyakorlati kérdései

Bevezetés

A család – a szociológiai és pszichológiai szempontokat együttesen figyelembe vevő definíció szerint – intézmény és speciális kapcsolati háló. Intézményként elhelyezi az embert egy felelősségi rendszerben, és szerepet ad neki a kultúra áthagyományozásában. Kapcsolati hálóként formát, jelleget és kifejezést ad az ember identitásának és jellemének. Ez a sajátos lelki valóság sokféle hatótényezővel rendelkezik, és számos funkciója van: fejlesztő kapcsolat, szocializációs közeg, védelmet és biztonságot adó keret. A házasság a család legfontosabb egysége, központi és legjelentősebb kapcsolata. A házassági kapcsolat olyan tengely, amely körül minden más családi kapcsolat formálódik. A házastársak a család építései.¹

Vitathatatlan tény, hogy a házasság minősége, elsősorban ennek szubjektív vonatkozása az élet valamennyi területére kihat. Különböző kutatások eredményei igazolják, hogy a megfelelő családi háttér alapvető jelentőségű az életcélok elérésében, az önmegvalósításban, a küzdőképesség, a pozitív beállítódás és az alkalmazkodóképesség növelésében, a külső-belső egyensúly megteremtésében és megőrzésében. Ugyanakkor a házasságban élő egyének általában boldogabbak és egészségesebbek, mint az egyéb családi állapotúak.²

¹ Horváth-Szabó Katalin: *A házasság és a család belső világa*. Budapest, 2007, Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet – Párbeszéd (Dialogus) Alapítvány, 16–27.

² Skrabski Árpád – Koop Mária: Boldogságkeresés és útjai és útvesztői a párkapcsolatokban. In: Horváth-Szabó K. (szerk.): *Házasság és család*. Budapest, 2008, Új Ember Kiadó, 44–75.

A házasság intézményét érintő változások

Az utóbbi két évtizedben a Kárpát-medencében is felerősödtek azok a demográfiai folyamatok, amelyek a család és a házasság intézményének – sokak szerint – válságát, de legalábbis átalakulását jelzik. Ezek közül a leglátványosabbak: a házasságkötési gyakoriság visszaesése, a növekvő válási gyakoriság, a termékenység csökkenése, a házasság nélküli együttélések elterjedése, s ezzel együtt a házasságon kívüli születések arányának emelkedése.

Magyarországon a házasságok mérlege 36 éve folyamatosan negatív, vagyis több házasság szűnik meg válás és özvegyülés miatt, mint ahány új létrejön házasságkötés által. 2013-ban az előbbieké 64 600, az utóbbié csak 36 900 volt. Ez azt jelenti, hogy 2013-ban 100 házasságkötésre 175 házasságmegszűnés jutott, ami jóval magasabb, mint az 1990-es évek elején vagy korábban volt, nem beszélve az 1970-es évek közepéről, amikor a házasságok mérlege még pozitívnak mutatkozott, vagyis több házasságkötés történt, mint ahány válás és özvegyülés által megszűnt. 2013-ban 36 900 házasságkötésre 20 000 válás jutott, ezek aránya 59,2%.³

Romániában a házasságkötések és válások aránya úgyszintén folyamatosan növekvő tendenciát mutat az utóbbiak javára. Míg 2000-ben 135 808 házasságkötésre 30 725 válás jutott, addig 2011-ben 105 599 házasságkötés mellett 35 780 válást regisztráltak. 2011-ben a házasságkötések és a válások aránya 24,3% volt.⁴

A felsorolt folyamatok egymással összefüggésben állnak és kölcsönösen alakítják egymást. Így például a válások elterjedése és társadalmilag egyre inkább elfogadottá, megszokottá válása tovább csökkentheti az (egyéb okok miatt) amúgy is alacsony házassági kedvet. Ennek szinte várható következménye az élettársi kapcsolatok elterjedése, ami viszont – e kapcsolatok sajátos minősége következtében – negatív hatással van a termékenység alakulására. A termékenység csökkenésével pedig tovább csökken a házasságkötések száma.

Valamennyi folyamat kibontakozásának háttérében a társadalmi, gazdasági tényezők, valamint szemléletbeli, értékrendbeli változások komplex együttese mellett megtalálható a házasságok stabilitásának utóbbi évtizedekben tapasztal-

³ Népmozgalom. 2013. *Statisztikai tükrök*, 2014/208. Központi Statisztikai Hivatal. [online] <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepmozg/nepmoz13.pdf> [2014. 06. 15.]

⁴ Anuarul statistic al României 2006. [online] http://www.insse.ro/cms/files/Anuar%20arhive/serii%20de%20date/2006/ASR_2006.pdf [2014. 06. 15.], Anuarul statistic al României 2012. [online] http://www.insse.ro/cms/files/Anuar%20statistic/02/02%20Populatie_.ro.pdf [2014. 06. 15.]

ható sérülékenysége. A házasságkötési gyakoriság és a termékenység csökkenése, valamint az élettársi kapcsolatok és a házasságon kívüli szülések elterjedése mögött minden bizonnyal a házasságok instabilitásának általánosan tapasztalható elterjedése és az ezzel együtt járó szemléletváltás is meghúzódik.⁵

Válaszok, megoldások

A térségünkben mintegy két évtizede tartó aggasztó társadalmi folyamatok a nyugati országokban már előbb, az 1970-es években elkezdődtek. Az egyházi és a világi szervezetek erre reagálva kezdtek el fokozottan foglalkozni a család- és házasság gondozással.

Mindkét oldal megszokott eszközeihez és módszereihez nyúlt: az egyház biblikus-rendszeres teológiai választ próbált adni, a pszichológia analitikus-terápiás megközelítés keretében gondolkodott. Az alábbiakban röviden bemutatásra kerülő egyházi és világi programokból látni lehet, hogy az elmúlt időszakban mindkét oldalon lényeges elmozdulás történt a párkapcsolat dinamikáját előtérbe helyező preventív attitűd irányában (gyakorlati teológiai, illetve pszichopedagógiai megközelítés), ahol az egyházi és világi irányzatok végső soron találkoztak vagy közel kerültek egymáshoz.

A kezdeti nagy különbségek ellenére mindannyian ugyanarra a felismerésre jutottak: a prevenció hatékonyabb, mint a korrekció vagy a terápia, s ennek megfelelően az elsődleges beavatkozási pontot a házasság előtt állók megsegítésében határozták meg.

Később a kutatások is igazolták, hogy a házasság-előkészítés a legeredményesebb beavatkozás, ekkor könnyebb pozitív hatásokat elérni, mint a házasságkötés után,⁶ mert a házasság minősége a házasság előtti időben formálódik, a korai kapcsolati minták jellemzői előre jelzik a házasság sikerességét.^{7,8}

⁵ Gödri Irén: A házasságok és az élettársi kapcsolatok minőségének és stabilitásának néhány metszete. In: Pongrácz Tiborné – Spéder Zsolt (szerk.): Népeség – értékek – vélemények. Budapest, KSH NKI Kutatási jelentések, 2002/73. 89–122.

⁶ Giblin, Paul: Research and Assessment in Marriage and Family Enrichment. *Journal of Psychotherapy & The Family*, 2. vol. (1986). 79–96.

⁷ Fowers, Blaine J. – Montel, Kelly H. – Olson, David H.: Predicting Marital Success for Premarital Couple Types Based on PREPARE. *Journal of Marital and Family Therapy*, 22. vol. (1996). 103–119.

⁸ Clements, Mari L. – Stanley, Scott, M. – Markman, Howard J.: Before They Said „I Do”: Discriminating Among Marital Outcomes Over 13 Years. *Journal of Marriage and Family*, 66. vol. (2004). 613–626.

A házassági felkészítő a mai napig a leghatékonyabb kapcsolaterősítő programnak mutatkozik. A házasulandók általában motiváltak és elkötelezettek a program iránt, mert a házasságkötés előtt kiemelkedik a házastársi életszerep jelentősége, ez az időszak tanulásra való készenléttel jár, s a házasság előtti tanulás társadalmilag is elfogadott. Mivel ez volt az első családerősítő program, mára tekintélyes tapasztalat gyűlt össze hatásairól, tartalmáról, módszereiről.

Egyházi házasságfelkészítő programok

Magyar nyelvterületen a '80-as évek óta történik házasságra való felkészítés, jellemzően egyházi körben. Az alábbiakban röviden bemutatjuk az aktuális egyházi háttérű házassági felkészítő monográfiákat és programokat.

A *Nem jó az embernek egyedül...*⁹ című házassági felkészítő segédlet az első olyan mű, amely a házasságfelkészítés témában magyarul megjelent. A három szerző mindegyike más-más szempontot képvisel: Ablonczy Dániel a Biblia házasságról szóló tanítását fejt ki, Gyökössy Endre a lélektan és a „házasságtudomány” útmutatásait foglalja össze, Adorján József a családi élet kérdéseiben ad lelkipásztori segítséget. A mű szilárd biblikus és rendszeres teológiai alapokat fektet le a házasság különböző aspektusairól, és gyakorlati ismereteket dolgoz fel a párkapcsolat dinamikáját illetően, de összességében a biblikus és rendszeres teológiai megközelítés dominál.

Pálhegyi Ferenc *Keresztyén házasság*¹⁰ című könyve teljesen más megközelítésből fordul a téma felé: benne a pszichológus hívja segítségül a teológiát, és ezen a szemüvegen át vezeti végig a kiegyensúlyozott házasság összetevőinek bemutatását. A szerző érdeme, hogy a jegyesoktatás kapcsolati dinamikai témaköreit párbeszédbe tudta állítani a Bibliával, ezzel megteremtve az átmenetet a biblikus-rendszeres teológia és a gyakorlati teológia között, amely jellegéből adódóan alkalmas a jegyesoktatással való foglalkozásra.

A *Jegyes Hétvége* program Gabriel Calvo spanyol katolikus pap elgondolásán alapszik. A Jegyes Hétvége a Házasság Hétvége mozgalomból nőtt ki, annak jegyesek számára kidolgozott foglalkozása. Calvo házassági felkészítéséről vallott néze-

⁹ Ablonczy Dániel – Gyökössy Endre – Adorján József: *Nem jó az embernek egyedül... Útravaló házasságot kötő fiataloknak. Pásztori segítség a családi élet kérdéseiben minden református családnak*. 9. kiadás. Budapest, 1995, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadó.

¹⁰ Pálhegyi Ferenc: *Keresztyén házasság*. Budapest, 1992, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.

teit a „Kéz a kézben: Kérdések és válaszok boldog házasságra készülő fiataloknak”¹¹ című munka foglalja össze. A Házás Hétvége jegyeseknek készült műve gyakorlatiasabb, strukturáltabb anyag, inkább munkafüzet, mint könyv.¹²

A *Párbeszélgetés* program¹³ szerzője Nemes Ödön jezsuita szerzetes, aki mintegy negyven évig dolgozott Japánban házasulandó és házas párokkal, és nagy arányban szólít meg nem keresztyén párokat is. Legfőbb tanítási módszere a kérdezés. Könyve is jórészt tematikusan összegyűjtött kérdésekből áll, amelyekre a pár tagjai külön-külön válaszolnak, majd megbeszélik egymással válaszaikat. A felkészítő szerepe itt a facilitátoré, aki a pár beszélgetésbe való bevonásán dolgozik a házasság fontos témái mentén. A könyv 19 beszélgetéshez tartalmaz kérdéseket és gondolatébresztőket.

*Házasságra felkészítő beszélgetések*¹⁴ című könyvében Szarka Miklós református lelkipásztor, pár- és családterapeuta nem a felkészülő párokat, hanem a velük foglalkozó lelkipásztorokat és más szakembereket szólítja meg. Szarka nem határozza meg a felkészítő beszélgetés-sorozat pontos forgatókönyvét, viszont megnevezi és részletesen kifejti azokat a témaköröket, amelyeket szerinte a felkészítésben mindenképp érinteni kell. Külön érdeme, hogy nagy érzékenységet tanúsít a lelkeszi kompetenciahatárok iránt, figyelmeztet arra, ha egy témakör azon túlmegegy, és utal azokra a további kompetenciákra is, amelyeket a lelkipásztornak érdemes megszereznie.

Mihalec Gábor adventista lelkész, pár- és családterapeuta *Gyűrű-kúra* nevű programja az első magyar, tudományos alapokon álló, a keresztyén értékrendet is magában foglaló házasságfelkészítő foglalkozás-sorozat. Részletesebb bemutatására az alábbiakban térünk ki.

Empirikus alapokon álló házasságfelkészítő programok

Az elmúlt évtizedekben világszerte, de különösen az Amerikai Egyesült Államokban és Kanadában jelentős számú világi házassági felkészítő programot

¹¹ Gabriel Calvo: *Kéz a kézben: Kérdések és válaszok boldog házasságra készülő fiataloknak*. Budapest, 2005, MÉCS Családközösség.

¹² Faggioli, Don Lino: *A szerelem útja: Hat estét betöltő alaptanfolyam házasságra készülő jegyespároknak*. Budapest, 2003, Don Bosco.

¹³ Nemes Ödön: *Párbeszélgetés: Kapcsolatépítő munkafüzet jegyes- és házaspároknak*. Budapest, 2009, Harmat – Új Ember.

¹⁴ Szarka Miklós: *Házasságra felkészítő beszélgetések: Útmutató Lelkipásztoroknak és segítőknek*. Budapest, 2012, Kálvin Kiadó.

dolgoztak ki. A program fejlődését Silliman és Shumm foglalták össze,¹⁵ a legismertebbekről Carroll és Doherty¹⁶ átfogó tanulmányban közöltek összehasonlító vizsgálatot. Az alábbiakban három, széles körben elterjedt programot mutatunk be.

Prevention and Relationship Enhancement Program (PREP)

A program kidolgozása az 1970-es évekig nyúlik vissza. A PREP kutatási hátterét Howard Markman és John Gottman fektették le, akik azt vizsgálták, hogy milyen különbségek vannak a kapcsolatukkal elégedett és a kapcsolatukban elakadt párok kommunikációja között.¹⁷ 1981-ben Markman kimutatta, hogy a párok jövődő házassági problémáinak egyik legjelentősebb előrejelző tényezője a házasság előtti kommunikáció.¹⁸

A PREP elméleti háttere a kognitív-behaviorista párterápiára alapozva a kommunikációs készségek viselkedésszintű változtatására irányul. A gyakorlati készségek mellett a kapcsolat iránti elvárások is fontos szerepet kapnak, ezen belül pedig kiemelt helyen szerepel a hitbeli kompatibilitás kérdése. A PREP kitér a pár tagjai közötti érzelmi kötődésre, amelyben a legfontosabb kategóriák a szórákozás, a barátság és a gyengédség.

A program 14 ülésből áll, amelyek során a párok minden fentebb leírt témához kapnak elméleti háttérismereteket és a csoportvezető által felügyelt gyakorlati lehetőségeket.¹⁹

Hatékonyágának ellenőrzésére több vizsgálat is készült. Markman és munkatársai longitudinális vizsgálatukban²⁰ azt találták, hogy a program szignifikánsan pozitív hatással van a résztvevő párok kommunikációs stílusának és konfliktuskezelésének terén, s ez a hatás négy évig is kimutatható. A felkészítőn részt

¹⁵ Silliman, Benjamin – Schumm, Walter R.: Marriage Preparation Programs: A Literature Review. *The Family Journal. Counseling and Therapy for Couples and Families*, 8. vol. (2000). 133–142.

¹⁶ Carroll, Jason S. – Doherty, William J.: Evaluating the Effectiveness of Premarital Prevention Programs: A Meta-Analytic Review of Outcome Research. *Family Relations*, 52. vol. (2003). 105–118.

¹⁷ Stanley, Scott M. et al.: *Prevention and Relationship Enhancement Program: Leader's Manual*. Greenwood Village, 2006, Prep Educational Products.

¹⁸ Markman, Howard J.: Prediction of marital distress: A 5-year follow-up. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 49. vol. (1981). 760–762.

¹⁹ Stanley, Scott M. et al.: i. m. *Prevention...*

²⁰ Markman, Howard J. et al.: Preventing Marital Distress Through Communication and Conflict Management Training: A 4- and 5-Year Follow-Up. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 61. vol. (1993). 70–77.

vett párok jóval magasabb értékeket értek el a kommunikációs készségek használatában, több pozitív odafordulást, jobb problémamegoldó képességet, illetve több értékelést és támogatást mutattak egymás iránt, mint a kontrollcsoportok párijai. Ugyanakkor kevesebb volt az elutasítás, a partnerdominancia, a negatív megnyilvánulás, a konfliktus és a negatív kommunikáció, mint a kontrollcsoportok párijainál. Mivel az intervenció közvetlenül ezeket a magatartásokat célozza meg, a program hatékonysága bizonyítást nyert.

PREmarital Personal And Relationship Evaluation (PREPARE)

David H. Olson²¹ szerint a tartós, minőségi házasság feltételei: a pár mindkét tagja legyen önálló, érett személyiségű, a társ iránti szeretet mellett a személyek rendelkezzenek kellő önértékeléssel, legyenek képesek az együtt és külön töltött idő egyensúlyának megtalálására, rendelkezzenek kellő önismerettel, legyenek képesek önérvényesítő módon kommunikálni, s a szerelem mellé barátság is társuljon.

A PREPARE ma használatban lévő, negyedik változatáig több lépés és számos kutatás vezette el a szerzőt. A program két alkotóelemből áll: egy tesztcsoportból, amely a kapcsolat valamennyi fontos területére kiterjed, és legalább hat alkalomból álló csoportos, vagy hat szemközti foglalkozás-sorozatból, amelyben a teszteredmények alapján a pár tagjai átbeszélhetik a párkapcsolat erősségeit és növekedési területeit.²²

A tesztcsoport 165 kérdést tartalmaz, és a következő kategóriákat méri: intraperszonális sík (idealisztikus torzulás, személyiség, házasság iránti elvárások, hitbeli meggyőződés, szabadidőtöltés), interperszonális sík (kommunikáció, konfliktuskezelés, szexualitás, szerepértelmezés, szülőség, kötődés), valamint külső sík (pénzügyek, család és barátok, származási család).²³

A teszteredmények alapján a párok hat alkalommal találkoznak a tanácsadóval. A beszélgetések egy része kötött, vagyis minden pár esetében ugyanazokat a témákat és gyakorlatokat öleli fel, másik része viszont szabadon variálható a pár szükségleteinek megfelelően. A kötött rész a következő elemekből áll: az erősség és növekedési területek feltérképezése, kommunikációt és önérvénye-

²¹ Olson, David H. – DeFrain, John D. – Skigrand, Linda: *Marriages and families: intimacy, diversity, and strengths*. McGraw-Hill, 2006, 311.

²² Olson, David H. – Olson, Amy K.: PREPARE/ENRICH Program: Version 2000. In: Berger, Tony – Hannah, Mo Therese: *Preventive Approaches in Couples Therapy*. Philadelphia, 1999, Brunner/Mazel, 196–216.

²³ Olson, David H.: *PREPARE, PREPARE MK, ENRICH, MATE Tanácsadói kézikönyv*. Szeged, 2008, Ketten Együtt Házassági Felkészítő és Tanácsadó Műhely.

sítést erősítő gyakorlatok, tíz lépéses konfliktuskezelés, származási családok elemzése a pár- és családszerkezeti térkép alapján, fenntartható házi költségvetési terv összeállítása, valamint személyes, párkapcsolati és családi célok megfogalmazása. Az üléseket végigkíséri egy 25 oldalas kapcsolaterősítő munkafüzet.²⁴

Az Olson-i elméletre alapozva és azt továbbfejlesztve 2010-ben Mihalec Gábor dolgozta ki a Gyűrű-kúra elnevezésű programot,²⁵ amely házasulandó pároknak nyújt felkészítést a házasság-gazdagítás hagyományaira épülő tíz, másfél órás foglalkozás keretében. A programnak két fajtája létezik, az egyik házasság előtt álló párok, a másik pedig együtt élő vagy házaspárok számára készült.

A tíz alkalom a következő témákat öleli fel: a házasság célja, kommunikáció, konfliktuskezelés, személyiség, pénzkezelés, szexualitás, gyermekvállalás és szülői szerep, szabadidő a házasságban, kapcsolat a származási családokkal, szerepek, lelkiség. A Gyűrű-kúra foglalkozásai három alapvető tartalmi egységből épülnek fel: információközlés, „párok négy szem között” gyakorlatok, és „párok egymás között” gyakorlatok. Egy-egy foglalkozás hossza 90 perc, ebből mintegy 40 perc az előadás jellegű információközlés, a fennmaradó 50 percet pedig a gyakorlatok töltik ki (páros és csoportos gyakorlatok változó arányban). A program nagy előnye, hogy magyar nyelven elérhetővé teszi a PREPARE kérdőívet és az ehhez tartozó munkafüzetet. Hatékonysága empirikus adatokkal alátámasztott.²⁶

Marital Assessment and Preparation (MAP)

McGeorge és munkatársai²⁷ számos korábbi vizsgálatra alapozva alkották meg a MAP-programot, melynek céljaul tűzték ki a résztvevő párok házassággal kapcsolatos ismereteinek gazdagítását és egészséges interakciós mintázatok tanítását a házasság sikerességének érdekében. A nyolc üléses program a következő témákat járja körül: a párkapcsolat története, a házasság fogalma, az egyének és a párok házassággal kapcsolatos elvárásainak felmérése, a származási családból hozott minták áttekintése, kommunikációs és konfliktuskezelési készségek fejlesztése, házastársi szerepek, hatalom és kontroll, pénzügy, szexualitás, intimitás

²⁴ Olson, David H. – DeFrain, John D. – Skigrand, Linda: *Marriages and families: intimacy, diversity, and strengths*. McGraw-Hill, 2006, 312–317.

²⁵ Mihalec Gábor: *Gyűrű-kúra: Boldog házasságra készülők kézikönyve*. Bővített, átdolgozott kiadás. Budapest, 2011, Kulcslyuk.

²⁶ Mihalec Gábor: *A lelkigondozás és a pszichoterápia határkérdései a házasság gondozásában*. PhD értekezés. Budapest, 2013, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Doktori Iskola.

²⁷ McGeorge, Christine R. – Carlson, Thomas Stone: Premarital Education: An Assessment of Program Efficacy. *Contemporary Family Therapy*, 28. vol. (2006). 165–190.

és a származási családokkal való kapcsolat, személyiségbeli és hitbeli hasonlóságok és eltérések, a szeretet és a harag kifejezése, ünnepek, rítusok és hagyományok, valamint az esküvő körüli szervezési kérdések megbeszélése. Az egyes ülések között a párok házi feladatokat kapnak: genogram elkészítése, költségvetés összeállítása, illetve a házastársi, szülői szerep átgondolása.

A program hatékonyságát a Holman és munkatársai²⁸ által kidolgozott PREP-M kérdőívvel vizsgálták. 271 itemével a kérdőív minden olyan területre kitér, amely a későbbi párkapcsolati elégedettséget előrejelzi: személyiségjegyek (pl. önértékelés, örömeire való képesség, érzelmi érettség, rugalmasság, társas készségek), értékrend (pl. házastársi szerepek, intimitás, gyermekevelés, vallás, családi háttér), a kapcsolatban szerzett tapasztalatok (pl. kommunikációs készségek, párkapcsolati elégedettség és stabilitás).

A felkészítők tartalma

A pszichológiai tartalmakkal dúsított házassági felkészítés intézményesen az 1970-es években indult el, így a korai időszakban az akkor uralkodó pszichológiai irányzatoknak megfelelően a viselkedésváltozásokra helyeződött a hangsúly, s a központi téma a kommunikáció, problémamegoldás, konfliktuskezelés és egyéb kapcsolati képességek fejlesztése volt. Bár mind a mai napig vannak olyan felkészítők, amelyek fókuszában elsősorban a kommunikáció fejlesztése és a konfliktuskezelés áll,²⁹ az újabb programokban már a viselkedés háttérében lévő motivációk és a kapcsolati dinamika változtatása, tudatosítása, az érzelmkifejezés kerül előtérbe.³⁰ Ennek megfelelően olyan témák is megjelennek, mint a kapcsolat erősségei, illetve a pozitív érzelmek, a megbocsátás, önfeláldozás, az önkontroll, a társas támogatás, a páros megküzdés, a biztonságos kötődés.³¹ A párkapcsolatokról szerzett ismeretek bővülése mellett a szakemberek felismer-

²⁸ Holman, Thomas B. – Larson, Jeffrey H. – Harmer, Stacy L.: The Development and Predictive Validity of a New Premarital Assessment Instrument: The Preparation for Marriage Questionnaire. *Family Relations*, 43. vol. (1994). 46–52.

²⁹ Markman, Howard J. et. al.: The Premarital Communication Roots of Marital Distress and Divorce: The First Five Years of Marriage. *Journal of Family Psychology*, 24. vol. (2010). 289–298.

³⁰ Johnson, Matthew D. et al.: Problem-Solving Skills and Affective Expressions as Predictors of Change in Marital Satisfaction. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73. vol. (2005). 15–27.

³¹ Fawcett, Elizabeth B. et al.: Do Premarital Education Programs Really Work? A Meta-analytic Study. *Family Relations*, 59. vol. (2010). 232–239.

ték, hogy bár a viselkedésben könnyebb változást elérni, mint a mélyebb motivációkban, csakis ez utóbbiak változásával lehet hosszútávon pozitív hatást kifejteni.³²

Larson és Holman egy meta-analízisben³³ az addig rendelkezésre álló összes házassági felkészítő program tematikájának összehasonlítása rendjén arra a következtetésre jutott, hogy egy hatékony programnak legalább a következő öt területtel kell foglalkoznia: kommunikáció, konfliktuskezelés, származási család, pénzügyek, valamint célok meghatározása.

Halford³⁴ közleményében amellet érvel, hogy a sikeresség érdekében a házassági felkészítőt a párkapcsolati kérdőívből nyert adatok alapján kell összeállítani. Szerinte a készségfejlesztő program akkor lesz hatékony, ha azt az adott párkapcsolat erősségeire és szükségleteire alapozva állítjuk össze. A párkapcsolati kérdőív ilyen formán a felkészítő szakembereknek nyújt segítséget, de a párnak való visszajelzés alapján a házasulandó pár számára is valós segítőeszköz. Olson és munkatársai szintén hangsúlyozzák a párkapcsolat működését feltáró kérdőív kulcsfontosságát, és azt, hogy a párnak visszajelzést kell adni az eredményekről.³⁵

Stanley különbséget tesz a párkapcsolatok működését befolyásoló állandó és változó tényezők között. Meglátása szerint az első, stabil csoportba tartozó jellemzők (személyiségvonások, szülők válása, házasságot megelőző élettársi kapcsolat, válás az előzményben, hitbeli különbség, fiatal életkor a házasságkötéskor, anyagi helyzet) egyáltalán nem vagy csak nagyon nehezen megváltoztathatóak, míg a második, dinamikus csoportba tartozó jellemzők (kommunikációs képesség, konfliktuskezelés, diszfunkcionális viselkedés, agresszió, elköteleződés, motiváció) jó eséllyel befolyásolhatóak. A házasságra való felkészítés rendjén ez utóbbi csoportba tartozó változókkal érdemes foglalkozni.³⁶

Amint arra az előzőekben már utaltunk, ma a konfliktuskezelés helyett inkább az intimitás, az érzelmi befektetés erősítése, továbbá az elköteleződés, mint

³² Bradbury, Thomas N. – Lavner, Justin A.: How Can We Improve Preventive and Educational Interventions for Intimate Relationships? *Behavior Therapy*, 43. vol. (2012). 113–122.

³³ Larson, Jeffrey H. – Holman, Thomas B.: Premarital Predictors of Marital Quality and Stability. *Family Relations*, 43. vol. (1994). 228–237.

³⁴ Halford, Kim W.: The Future of Couple Relationship Education: Suggestions on How It Can Make a Difference. *Family Relations*, 53. vol. (2004). 559–566.

³⁵ Olson, David H. – DeFrain, John D. – Skigrand, Linda: *Marriages and families: intimacy, diversity, and strengths*. Boston, 2006, McGraw-Hill, 315.

³⁶ Stanley, Scott M.: Making the Case for Premarital Education. *Family Relations*, 50. vol. (2001). 272–280.

a kapcsolat fenntartásának igen fontos közvetítőjének támogatása a cél. A kapcsolati tényezők mellett a személyiségbeli és a környezeti tényezők is (pl. eredeti család hatása, kapcsolata, a munka és az otthon feszültsége) szerepet kapnak. A témák között találjuk az elégedettség területének számbavételét, a lehetséges problematikus területek közös megbeszélését, a probléma-megoldási készség fejlesztését, a kapcsolati erények és erőforrások tudatosítását és erősítését, az életszerepek kiemelését, a közös jövőre való felkészítést, a célok és a tervek megfogalmazását. A házasságfelkészítő program lehetőséget ad a házasság melletti döntés vizsgálatára és megerősítésére vagy lemondására (a résztvevők 5–10%-a nem köt házasságot).³⁷

A házasságra felkészítő programok többsége egyházi keretben történik. Itt különösen erős a vallásosság házasság stabilitására és minőségére tett hatásának elemzése és a vallásosság (közös ima, vallásos megküzdési módok),³⁸ valamint a vallási közösséggel való kapcsolat erősítése.

Eszközök és módszerek

Összességében megállapítható, hogy a vonatkozó szakirodalomban nagy a változatosság a programok időtartamát, gyakoriságát, az intenzitást, valamint az eszközöket, és a módszereket illetően.

A felkészítő időtartamát és struktúráját tekintve számos változattal találkozunk. A közlemények alapján a felkészítők időtartama 4 találkozástól 8–10 alkalomig terjed, de vannak hónapokig tartó programok is. Az átlagos időtartam 8 óra. A hatékonyság vizsgálata során kiderült, hogy például a házassági konfliktusok mértéke fordított összefüggésben áll a felkészítő időtartamával, de ez a növekedés 10 óra időtartamnál tetőzik, e fölött csak kis mértékű javulás várható. Ugyanez az összefüggés mutatkozott a házassági elégedettség és a felkészítő időtartama között, ebben az esetben a 20 órás program érte el a maximális hatást.³⁹

³⁷ Horváth-Szabó Katalin: *Az emberi élet legfontosabb kerete: a házasság és család. Lehetőségeink és feladataink a boldog házasság kifejezésében és megőrzésében. Teológusok és pszichológusok a házasságról.* Budapest, 2014. január 18. Konferencia-előadás kézirat.

³⁸ Beach, Steven R. H. et al.: Prayer and Marital Intervention: A Conceptual Framework. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 27. vol. (2008). 641–669.

³⁹ Stanley, Scott M. et al.: Premarital Education, Marital Quality, and Marital Stability: Findings from a Large, Random Household Survey. *Journal of Family Psychology*, 20. vol. (2006). 117–126.

Átfogó tanulmányukban Silliman és Shumm⁴⁰ azt javasolják, hogy a felkészítőnek a házasságkötést megelőző 4–12 hónapban kell megtörténnie abból a megfontolásból, hogy a folyamat során tapasztalt alapján a pár tagjai meghozhassák a legjobb döntést a házasság megkötését illetően. Az időtartam tekintetében a szerzők 12 és 24 óra közötti felkészítőt tartanak szükségesnek ahhoz, hogy az elsajátított készségek kellő módon megerősödjenek.

A házasságkötés közeli idejére és a házasulandók elfoglaltságára való tekintettel Silliman és Shumm⁴¹ vetették fel az egy napba összevont, csoportos felkészítő lehetőségét. Olson és munkatársai kifejezetten ajánlják a csoportos felkészítést, mert hasznosnak tartják a kiscsoportos megbeszéléseket, melyek keretében a párok bensőséges érzelmeket és tapasztalatokat oszthatnak meg egymással, s ezáltal tapasztalatot szereznek arról, hogy a párkapcsolattal kapcsolatos érzelmek, gondolatok megoszthatóak másokkal, illetve ráláthatnak más párok működésére is.⁴²

Az elrendezést illetően McGeorge és Carlson⁴³ azt találták, hogy a korábbi elgondolásokkal ellentétben a csoportos felkészítő hatékonysága, illetve a résztvevők körében tapasztalt elégedettség hasonló ahhoz, mint amikor a házasulandók külön-külön vettek részt a programban.

A párok egyenkénti, illetve csoportos felkészítésének összehasonlításakor egyaránt találunk előnyöket és hátrányokat. A különálló alkalmak jó lehetőséget adnak arra, hogy a felkészülési folyamat legyen személyre, párra szabott, azaz illeszkedjen az adott pár szükségleteihez. Ebben a formában a pár kizárólag a saját kérdéseivel foglalkozhat, így az idő koncentráltan az adott párkapcsolat fejlődésére, formálására fordítható. A csoportos, tömbösített felkészítő kétségtelenül időtakarékosabb a személyesnél, hiszen a csoportvezetők kevesebb időráfordítással egyszerre több párt is felkészítenek. Ugyanakkor a párok egymástól is tanulnak, hiszen olyan kérdésekkel, problémákkal találkozhatnak, amelyek addig a kapcsolatukban nem merültek fel. Hátránya lehet, hogy a készségfejlesztésre nem jut elegendő idő, a program tematikája nem illeszkedik kifejezetten egyik vagy másik pár igényeihez, illetve hiányzik a találkozások között adható házi fel-

⁴⁰ Silliman, Benjamin – Shumm, Walter R.: Improving practice in marriage preparation. *Journal of Sex & Marital Therapy*, 25. vol. (1999). 23–43.

⁴¹ Uo.

⁴² Olson, David H. – DeFrain, John D. – Skigrand, Linda: *Marriages and families: intimacy, diversity, and strengths*. McGraw-Hill, 2006, 315.

⁴³ McGeorge, Christine R. – Carlson, Thomas Stone: Premarital Education: An Assessment of Program Efficacy. *Contemporary Family Therapy*, 28. vol. (2006). 165–190.

adatok lehetősége, amely a párok önreflexiójának, a mögöttes információk és motivációk feltárásának fontos eszköze.

Frutis és munkatársai⁴⁴ arra keresték a választ, hogy vajon a hat alkalmas, egy- vagy kétheti rendszerességű, a párt személyesen felkészítő foglalkozás, avagy az egész napos, csoportos felkészítő program hatékonyabb. Az összehasonlító vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy mindkét elrendezés egyformán hatékony, a párok mindkét esetben elégedettségéről és a kapcsolatukra való pozitív hatásról számoltak be.

Gyakran előforduló módszerek: csoportos beszélgetés, páros megbeszélés, nemek szerinti csoportbeszélgetés, szerepjáték, előadás, strukturális gyakorlatok, élménybeszámoló, tapasztalatok megosztása. Nagy hangsúly esik a páros megbeszélésre, mint a kommunikáció erősítésének és a problémák megbeszélésével történő megoldásának alapszituációja.

A programban használt eszközök: kérdőív, munkafüzet, ismeretterjesztő anyag, videó, film, alkotómunkához használható fogyóeszközök.

A házassági felkészítést végző személyek

A kezdeti időszakban a felkészítést főként papok végezték, egy részük családról való tapasztalatok és nem rendszerezett tudás alapján. A jegyesoktatási programok kidolgozásában a pszichológusok szerepe elsődleges volt, az egyházi keretben végzett jegyesoktatásban vallásos pszichológusok, illetve pszichológia képzésben részesült papok vettek részt. A későbbi fázisokban családtanácsadók, terapeuták is bekapcsolódtak. De a preventív szemlélet kevésbé érvényesült. Napjainkban olyan lelkészek, pszichológusok, pedagógusok, családtanácsadók, családterapeuták, szociális munkások, családpedagógusok végzik ezt a feladatot, akik rendszerezett tudással rendelkeznek a család működéséről és módszertanilag is képzettek.⁴⁵

A pszichológiai, illetve teológiai végzettségű csoportvezetők hatékonyságát kutatva Stanley és munkatársai⁴⁶ olyan programban résztvevő párokat hasonlítottak össze, akiket a denveri egyetemhez tartozó családterapeuták, illetve egy-

⁴⁴ Frutis, Ted G. et al.: The Impact of PREPARE on Engaged Couples: Variaton by Delivery Format. *Journal of Couple & Relationship Therapy*, 10. vol. (2011). 69–86.

⁴⁵ Horváth-Szabó Katalin: i. m.

⁴⁶ Stanley, Scott M. – Markman, Howard J. – Prado, Lydia M.: Community-Based Premarital Prevention: Clergy and Lay Leaders on the Front Lines. *Family Relations*, 50. vol. (2001). 67–76.

házi kötelékben lévő lelkészek készítettek fel. Az értékelés rendjén nem találtak különbséget a világi és az egyházi személyek által vezetett csoportok között a hatékonyság, illetve a programmal kapcsolatos elégedettség tekintetében annak elenére, hogy a családterapeuták alaposabb ismeretekkel bírtak általában a párkapcsolatok, s ezen belül a házasságra készülők párok működését illetően. A lelkészek tehát, bár nem szakértői a párkapcsolatok működésének, mégis jó eredményt tudtak elérni a párok felkészítésében. Ugyanebben az összehasonlító vizsgálatban az is bizonyítást nyert, hogy a tudományos alapon álló készségfejlesztő program mind hatásban, mind a programmal való elégedettséget illetően jobb eredményeket értek el, mint a hagyományos egyházi jegyes-oktató programok.

Házassági felkészítőn részt vett párok visszajelzései alapján a programba való jelentkezés egyik döntő tényezője, hogy a vezetők legyenek hiteles, házassági témában tapasztalt és képzett személyek. Ezek a jellemzők a program tartalmánál is fontosabbnak bizonyultak.⁴⁷

Mára gyakorivá vált az ún. laikus „szakértők” bevonása a felkészítés folyamatába. A több éve házas mentorpárok mintául szolgálnak, tapasztalatokat adnak át, és reményadással erősítik a párt. Ez a módszer mind az elsődleges, mind a másodlagos prevenció rendjén használt, pozitív hatása bizonyított.⁴⁸

A házassági felkészítők hatásvizsgálata

A sokféle program során a szakemberek egyre több tapasztalattal gazdagodtak, de ezzel párhuzamosan számos kérdés is megfogalmazódott. Az ezredfordulón hangsúlyossá vált a programok empirikus vizsgálata, és az így nyert bizonyítékok alapján való továbbfejlesztése.⁴⁹

Scott Stanley, a mozgalom egyik úttörője 2001-ben a következő kérdéseket fogalmazta meg: A házassági felkészítők általában véve hatékonyak? Vajon azok minden pár esetében hatékonyak? Képesek vagyunk-e a nagy kockázatú párok fejlesztésére? Egyes programok hatékonyabbak másoknál? Más-más programok

⁴⁷ Sullivan, Kieran T. – Anderson, Carmen: Recruitment of Engaged Couples for Premarital Counseling: An Empirical Examination of the Importance of Program Characteristics and Topics to Potential Participants. *The Family Journal*, 10. vol. (2002). 388–397.

⁴⁸ Wages, Steven A. – Darling, Carol Anderson: Evaluation of Marriage Preparation Program Using Mentor Couples. *Marriage & Family*, 7. vol. (2004). 103–121.

⁴⁹ Halford, Kim W. et al.: Best Practice in Couple Relationship Education. *Journal of Marital and Family Therapy*, 29. vol. (2003). 385–406.

hatékonyak az alacsony, illetve a magas rizikójú párok, az első és a második házasságok esetében? Kik végezzenek felkészítő munkát?⁵⁰

Stanley szerint a válaszok megtalálására a következő évtizedekben lesz lehetőség. A házassági felkészítő programok szükségessége mellett érvelve ő négy kulcsfontosságú hatást fogalmazott meg:

1. A felkészítők lassítják a párkapcsolati folyamatokat, csökkentik a párkapcsolati feszültséget, és egyes párok esetében annak valószínűségét is, hogy a kapcsolat véget érjen. A felkészülés hatására csökken az indulatos döntések esélye, és növekszik az önreflexióra fordított idő. A közös felkészülés lehetőséget ad a kölcsönös elvárások feltárására, közlésére.

2. A felkészítők azt az üzenetet közvetítik, hogy a házasság fontos. Igaz ez általában véve a házasság intézményére, de személyre szabottan arra a házasságra is, amelyre a pár tagjai elköteleződni készülnek. A házassági elhatározás fontos, hosszú távú következményekkel jár, s ezért elengedhetetlen, hogy az jól átgondolt legyen. Kiemeli a házassági megáldás rítusának fontosságát, ezzel bátorítva a házasulandókat arra, hogy a későbbiekben is kellő figyelmet szenteljenek életük fordulóra, azokra kellőképpen készüljenek fel. A házasság olyan befektetés, amelynek rövid és hosszú távon számos előnye van.

3. A házasulandók megtapasztalják, hogy mások segítségükre lehetnek párkapcsolatuk fejlesztésében, gazdagításában. Ez azt is jelenti, hogy a nehézségek, elakadások idején könnyebben kérnek segítséget azoktól, akikkel előzetesen kialakult egy bizalmi kapcsolat, mint hogyha nem rendelkeznek ilyen segítő lehetőséggel. Ez hangsúlyosan igaz az egyházi közösségek keretében tartott felkészítők résztvevőire. A kapcsolataikra rálátó párok képesek időben felismerni a segítség szükségét, és még azelőtt tenni a kialakult helyzet javítása érdekében, mielőtt az visszafordíthatatlan változásokon menne át (másodlagos prevenció).

4. A felmérések rendre igazolták, hogy a házassági felkészítő programok hosszú távon fenntartják a párkapcsolati elégedettséget, növelik annak pozitív aspektusait, segítik a bizalom elmélyülését és a kapcsolat tartósságát, fejlesztik a kommunikációt. Mindezek együttesen hozzájárulnak a párkapcsolatok minőségének és tartósságának fejlődéséhez.

Stanley azokból a tapasztalatokból kiindulva írta mindezt, amelyet gyakorló tanácsadóként közvetlen munkatársaival együtt szerzett.

A későbbiekben a szakemberek a kapcsolatok tartósságának és minőségének szempontjából kezdték el vizsgálni a házassági felkészítő programok haté-

⁵⁰ Stanley, Scott M.: Making a case for premarital education. *Family Relations*, 50. vol. (2001). 272–280.

konyságát. Előbbi a programban részt vevők válási adatainak elemzésével, utóbbi a házastársak párkapcsolati elégedettségének mérésével próbálták leírni.

Stanley és munkatársai⁵¹ egy széles körben végzett, reprezentatív felmérés során igazolták, hogy házassági felkészítőn való részvétel magasabb házassági elégedettséggel, kevesebb konfliktussal és magasabb házastársi elköteleződéssel van összefüggésben.

Knutson és Olson⁵² egy átfogó vizsgálat rendjén a csoportvezetőket és a résztvevő párokat is megkérdezték a felkészítő programról. A csoportvezetők megítélése alapján a házasulandók a kommunikációban, a konfliktuskezelésben, illetve a személyes és párkapcsolati célok tekintetében mutatták a legnagyobb fejlődést. A párok visszajelzései alapján a párkapcsolati elégedettség tekintetében azok a párok mutatták a legnagyobb fejlődést, akik kitöltötték PREPARE kérdőívet, és arról tájékoztatást kaptak. Őket követték azok, akik a kérdőívet kitöltötték, de nem kaptak visszajelzést, s végül a legkisebb fejlődést azok a párok mutatták, akik bár részt vettek a programban, nem kaptak visszajelzést párkapcsolatuk működéséről.

Busby és munkatársai⁵³ azt vizsgálták, hogy van-e különbség egy adott elméleti megfontolás alapján kidolgozott program, a struktúra nélküli, de vezetett felkészítő program, illetve egy munkaanyagból való önálló felkészülés hatása között. Közleményükben arról számolnak be, hogy a strukturált, visszajelzéseket is tartalmazó, készségfejlesztő-programban résztvevők hosszú távon is lényegesen jobb eredményt mutattak azoknál, akik vezetett, de koncepció nélküli program keretében, vagy csak munkaanyagból készültek fel a házasságra.

A házassági felkészítő hosszútávon befolyásolhatja a programban részesülő párok segítségkérését krízis idején. Williamson és munkatársai⁵⁴ szerint a házassági felkészítő programban való részvétel a későbbiekben megnöveli annak esélyét, hogy a pár tanácsadóhoz forduljon. Ez az összefüggés látszólag ellentmond

⁵¹ Stanley, Scott M. et al.: Premarital Education, Marital Quality, and Marital Stability: Findings from a Large, Random Household Survey. *Journal of Family Psychology*, 20. vol. (2006). 117–126.

⁵² Knutson, Luke – Olson, David H.: Effectiveness of PREPARE. Program with premarital couples in community settings. *Marriage & Family: A Christian Journal*, 6. vol. (2003). 529–546.

⁵³ Busby, Dean M. – Ivey, David C. – Harris Ates, Chance: Self-Directed, Therapist-Directed, and Assessment-Based Interventions for Premarital Couples. *Family Relations*. 56. vol. (2007). 279–290.

⁵⁴ Williamson, Hannah C. et al.: Does Premarital Education Decrease or Increase Couple's Later Help-Seeking? *Journal of Family Psychology*, 28. vol. (2014). 112–117.

azoknak az eredményeknek, melyek szerint a felkészítő programokban való részvétel hosszútávon növeli a párkapcsolati elégedettséget, és csökkenti a válás esélyét.⁵⁵ Az ellentmondás feloldására Williamson és munkatársai utalnak azokra a tanulmányokra,⁵⁶ amelyek újabban kimutatták, hogy bár a felkészítők során szerzett készségek idővel elhalványulnak, az a tapasztalat, hogy a kapcsolat minőségi fejlődése befolyásolható, nyitottá teszi a párokat arra, hogy konkrét lépéseket tegyenek kapcsolatuk jobbítása érdekében. A kapcsolati elakadások, nehézségek korai felismerése, illetve a segítségkérés a másodlagos prevenció elvének felel meg. Ez egybecseng Olsonnak a felkészítő-programok iránt támasztott azon követelményével, hogy az motiválja a párokat a házasságkötés utáni kapcsolaterősítésre, gazdagításra. A párkapcsolat ugyanis egy olyan dinamikusan fejlődő rendszer, amelynek fenntartására mindvégig kellő időt és energiát kell szánni ahhoz, hogy a pár sikeresen meg tudjon küzdeni a feladatokkal és akadályokkal.⁵⁷

Végül fontos megemlíteni a programok csoportvezetőkre kifejtett hatását, amelyet Owen és munkatársai vizsgáltak.⁵⁸ Ők azt találták, hogy a párok kapcsolatának erősítésével való foglalkozás pozitív hatással van a csoportvezetők közötti munkakapcsolat hatékonyságára, az azzal való elégedettségre, továbbá pozitív hatással van a személyes kapcsolatokban, így a saját párkapcsolatukban megélt bizalomra és elégedettségre is.

A felkészítő programban résztvevő párok: rizikók és speciális kérdések

A házassági felkészítő programban résztvevő párok magukkal hozzák azokat a jellemzőket, amelyek életük során alakultak ki. A családtörténetükbe ágyazott személyiségvonások és kapcsolati tapasztalatokhoz jelenlegi életkörülményeik, élethelyzetük (iskolázottság, anyagi stabilitás, munkahely, egészségi állapot) társulnak. A házasulandók ezzel a sokféle jellemzővel köteleződnek el

⁵⁵ Stanley: i. m. *Prevention...*

⁵⁶ Markman, Howard J. et al.: The Premarital Communication Roots of Marital Distress and Divorce: The First Five Years of Marriage. *Journal of Family Psychology*, 24. vol. (2010). 289–298.; Rogge, Ronald D. et al.: Is Skills Training Necessary for the Primary Prevention of Marital Distress and Dissolution? A 3-Year Experimental Study of Three Interventions. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 81. vol. (2013). 949–961.

⁵⁷ Olson, David H. – DeFrain, John D. – Skigrand, Linda: *Marriages and families: intimacy, diversity, and strengths*. Boston, 2006, McGraw-Hill, 315.

⁵⁸ Owen, Jesse J. et al.: The Role of Leaders' Working Alliance in Premarital Education. *Journal of Family Psychology*, 25. vol. (2011). 49–57.

egymás mellett több, kevesebb sikerrel. Az elmúlt évtizedekben számos bizonyíték gyűlt össze arra nézve, hogy a párkapcsolati elégedettség, illetve a házasság tartóssága és minősége szempontjából különösen veszélyeztetettek az elvált szülők gyermekei, a már elváltak, az alacsony iskolai végzettségűek, a túl fiatalon házasulók, az anyagi nehézségekkel küzdők, a fokozott környezeti (család, munkahely) stresszben élők, illetve a különböző testi és lelki betegségekkel küzdő párok.⁵⁹

A szakemberek által jelzett egyik legnagyobb probléma ma az, hogy éppen a magas rizikójú párok nem hajlandók bekapcsolódni a prevenció programokba, bár nekik fokozott szükségük lenne a segítségre.⁶⁰

Az alábbiakban néhány olyan speciális helyzetre térünk ki, amelyek különös körülményt igényelnek a felkészítő szakemberek részéről.⁶¹

Felekezeti, nemzetiségi vegyesházasság

A pár kapcsolatának szempontjából elsősorban a hit megélése, kifejezése, annak a mindennapi életre való hatása jelentős, ezért az ehhez kapcsolódó kérdések tisztázást igényelnek a házasságra való felkészítésben. Larson és Olson 2000-ben végzett vizsgálata szerint a hit kérdésében a legfontosabb tényező, hogy a felek egyetértsenek a hitbeli értékek és meggyőződések gyakorlati kifejezésének módjában (kompatibilitás).⁶² Szarka Miklós így fogalmaz: „*Fontos a kapcsolati rendszert alkotó pár közös és hasonló értékrend iránti elköteleződése, mert ez a garanciája annak, hogy bárholnan érkezzenek külső hatások, azok közös vagy hasonló értékrendi alapon állva kerülnek a mérlegre a pár belső kommunikációjában. Ennek a belső kommunikációnak az eredménye lesz a közös »határvédelem«, vagy a közös, egyeztetett »csatornanyitás« esetleg bizonyos csatornák részleges lezárása. Ez alól két csatorna kivétel. A saját psziché, illetve a transzcendens felé irányuló csatornák lezárásáért vagy nyitásáért elsősorban maga az egyén a felelős.*”⁶³

⁵⁹ Bradbury, Thomas N. – Lavner, Justin A.: How Can We Improve Preventive and Educational Interventions for Intimate Relationships? *Behavior Therapy*, 43. vol. (2012). 113–122.

⁶⁰ Halford, Kim W. et al.: Do Couples at High Risk of Relational Problems Attend Premarriage Education? *Journal of Family Psychology*, 20. vol. (2006). 160–163.

⁶¹ Mihalec Gábor: Special Issues in Premarital Counseling. *Religija i tolerancija*, 9. vol. (2011). 173–183.

⁶² Larson, Peter J – Olson, David H.: *Spiritual Beliefs and Marriage: A National Survey Based on ENRICH*. [online] <https://www.prepare-enrich.com/pe/pdf/research/beliefsandmarriage.pdf> [2014.04.15.]

⁶³ Szarka Miklós: *Házasságra felkészítő beszélgetések*. Budapest, 2012, Kálvin Kiadó, 48.

Hasonló a helyzet a nemzetiségi különbségekkel is. Marsha Wiggins Frame különbséget tesz faj (bőrszín és testtípus), kultúra (azonos értékeken, szokásokon, és rituálékon osztozó emberek csoportja) és etnikum (faji, vallási, földrajzi és kulturális hovatartozás) között. Frame szerint a különbözőségek különösen az alábbi területeken lehetnek nagy hatással a házasságra: értékrend, nemi szerepek, pénzkezelés, szexualitás, vallás, gyermeknevelés, társadalmi osztály, nyelv. Az eltérő nemzetiségi hovatartozásból fakadó értékrend-különbségek tisztázásának elősegítésére a következő értékrend-tengelyek megbeszélését javasolja: kontroll–bizalom, individualizmus–csoportszellem, változás–stabilitás, önmegvalósítás–születés szerinti jogok, egyenlőség–hierarchia, idő–emberi interakciók, versengés–együttműködés, jövőorientáltság–múltorientáltság, tenni–lenni, informalitás–formalitás, közvetlenség–udvariaskodás, gyakorlatiasság–idealizmus, materiális–spirituális.⁶⁴

A házasulandók életkora

Az életkor tekintetében három problémás helyzetcsoportra számíthat a felkészítő: az átlagosnál fiatalabb házasulandó pár, a nagy korkülönbségű pár, és az érett korú pár.

A 20 év alatti házasodási kor a szakirodalomban különös kockázati tényezőnek számít. Ennek fejlődéslélektani okai vannak.

A nagy korkülönbségű párok legnagyobb kihívása, hogy a felek életciklusa nem áll harmóniában egymással. Mindketten más-más fejlődéslélektani stádiumban vannak, mások a megoldandó kríziseik, ezért a kapcsolatukat is másként élik meg. Az összhang hiánya különösen támadhatóvá teszi a kapcsolatot a „külső betolakodók” számára. Ha pedig a fiatalabb házastárs félrelépése vele egyidős személlyel történik, akkor az az idősebb fél számára különösen fájdalmas és megalázó.

Az érett korú pároknak az egymással való kapcsolatuk mellett más tényezőkkel is szembe kell nézniük a házassági felkészítés során, amelyek élethelyzetükből, vagy egészségi állapotukból adódóan hatással lesznek a leendő házasságra.

Újraházasodók, mozaikcsalád

A tapasztalat azt mutatja, hogy a válás után házasságra lépők esetében magasabb a házassági problémák előfordulása és az újabb válás esélye. Ennek elle-

⁶⁴ Frame, Marsha W.: The Challenges of Intercultural Marriage: Strategies for Pastoral Care. *Pastoral Psychology*, 52. vol. (2004). 219–232.

nére ők ritkábban vannak jelen a házassági felkészítő programokban.⁶⁵ A velük való munka során fontos kitérni az előző házasság lezárására, az abból hozott érzelmi veszteségek, sérülések átbeszélésére, a jelenlegi kapcsolat új alapokra való helyezésére.

Mozaikcsaládról (egyes forrásokban mostoha- vagy patchwork családok) akkor beszélünk, amikor a házasulandó felek legalább egyikének van gyermeke egy korábbi házasságból, kapcsolatból. Az ilyen családkonstellációk strukturálisan jelentős eltéréseket mutatnak a hagyományos családi struktúrákhoz képest. Az alakuló új család tagjainak tudatosan kell ezeket a különbségeket kezelniük. A leggyakrabban elkövetett hiba az, amikor az új család azt az elvárást támasztja tagjai felé, hogy ebben a konstellációban mindennek úgy kell működnie, mint egy „normális” családban.

Házasság előtt együtt élő párok

A házassági felkészítésben gyakran találkozunk olyan párokkal, akik már együtt élnek. Az ilyen kapcsolatok esetében külön figyelmet kell fordítani néhány tényezőre, amelyek az élettársi kapcsolat és a házasság közötti dinamikai különbségekből fakadnak. Az ilyen kapcsolatokat szétfeszítő szempontok mindegyike arra vezethető vissza, hogy az élettársi kapcsolatban alacsonyabb az elköteleződés mértéke a házassághoz képest, és a volt élettársak ugyanazt az alacsony fokú elköteleződést viszik magukkal a házasságba. Két ponton különösen felszínre tör ez a kérdés: a konfliktuskezelés és a szexuális hűség terén. Több vizsgálat mutatott rá, hogy egy párkapcsolatban az együttélés első két évében szilárdulnak meg azok a konfliktuskezelési minták, amelyeket a pár valószínűleg a kapcsolat fennállásának egész ideje alatt gyakorolni fog. Ennek tükrében a későbbi sikeres konfliktuskezelés szempontjából nagy jelentősége van annak, hogy a pár az együttélés elejétől kezdve elköteleződjön egymás mellett. Bár a házasságkötés a felek jogi státusát megváltoztatja, de a gondolkodásmódot nem formálja át, a házassági felkészítésnek ki kell térnie ezekre a témakörökre.

Összefoglalás

Jelen tanulmányban a házassági felkészítés aktuális kérdéseinek vázlatos ismertetésére tettünk kísérletet. Bemutattuk, hogy a házassági felkészítés diszciplínájának kialakulása szoros kapcsolatban áll az 1970-es és '80-as években bekö-

⁶⁵ Doss, Brian D. et al.: Differential Use of Premarital Education in First and Second Marriages. *Journal of Family Psychology*, 23. vol. (2009). 268–273.

vetkezett demográfiai változásokkal, amelyekre mind az egyházi, mint a világi szakemberek a házasságra való felkészítéssel próbáltak válaszolni. A válaszkérésben mindkét oldal a megszokott eszközeihez és módszereihez nyúlt (biblikus-rendszeres teológiai, illetve analitikus-terápiás megközelítés) majd ettől mozdult el fokozatosan a párkapcsolat dinamikáját előtérbe helyező preventív attitűd irányában (gyakorlati teológiai, illetve pszichoeducációs megközelítés), ahol az egyházi és szekuláris irányzatok végső soron találkoztak, vagy közel kerültek egymáshoz.

Az aktuális házassági felkészítő programok bemutatásából megállapíthatjuk, hogy mára egyre inkább elmosódnak a határvonalak az egyházi és az empirikus háttérű felkészítő programok között, jóllehet az empirikus programok esetében gyakrabban végeznek után-követéses vizsgálatokat, amelyekkel nyomon követhető a programok hatékonysága, továbbá egységesebb a foglalkozások témaválasztása. Míg az empirikus irányzatok tematikája sok hasonlóságot mutat, az egyházi programok tematikája lényegesen szerteágzóbb.

A házassági felkészítés témája az idők során a résztvevők igényeinek és a hatékonyság figyelembevételével sokat változott, módszerei, eszközei, formái nagy változatosságot mutatnak.

Mivel az egyes élethelyzetek jelentős eltéréseket mutatnak, a házassági felkészítés általános kérdéskörei mellett a felkészítőnek tájékozottságra van szüksége speciális témakörökben is, hogy az ezekben érintett házasulandókkal a különös helyzetükből fakadó kockázati tényezőket meg tudja beszélni, valamint ezek kezelésére fel tudja őket készíteni.

Szabó Előd

A Lélek kötele

„Amikor pedig eljött a pünkösöd napja, és mindnyájan együtt voltak ugyanazon a helyen, hirtelen hatalmas szélrohamhoz hasonló zúgás támadt az égből, amely betöltötte az egész házat, ahol ültek. Majd valami lángnyelvek jelentek meg előttük, amelyek szétoszlottak, és leszálltak mindegyikükre. Mindnyájan megteltek Szentlélekkel, és különféle nyelveken kezdtek beszélni; úgy, ahogyan a Lélek adta nekik, hogy szóljanak.” (ApCsel 2,1–4)

Egy ember a sivatagban. Szétnéz maga körül: előtte, mögötte, körülötte mindeütt csak homok. Kopott, poros, álmosítóan egyhangú, semmitmondóan csendes, egykedvűen langyos. És a kopottság, a por, az egyhangúság, a semmitmondás, a langyosság a tájon keresztül megüli a lelkét is. Még ha az otthona, még ha mindennapi lakóhelye is, önmagában bevallja, hogy milyen kopár, üres, unalmas.

Elindul. Csak azért talán, hogy mozgásával majd a tájat is megmozgatja, lépésével felzavarhatja a végtelen homokrengeteget. S amint lépeget, egyszer csak megbotlik, és orra bukik a porban. Nem bosszankodva, hanem kíváncsian ugrik talpra – nem haragszik, hanem örvend, hiszen ilyen unalomban már az is eseménynek számít, ha megbotlik, ha orra bukik, mert valami váratlan történhet. S valóban: a homokban, nem túl mélyen egy vastag kötélre bukkan. Megtapogatja, megmarkolja, fölemeli – s amint fölemeli, látja, amint egyre hosszabban emelkedik ki a homokból a köté. Nem tétovázik, hanem kezeivel egyetlen pillanatig sem engedve el a kötelet elindul annak mentén napkelet felé. Lelkében minden lépés az öröm fényét ébreszti, mert minden lépés után maga elé tekintve látja,

hogy szemével belátható távolságban folyamatosan foszlik fel a kötél a homokból. Minden lépés és kezének minden ragaszkodó mozdulata szétkergeti kopott, unalmas életérzését. Pedig még semmit sem látott, még csak a homok birodalmában halad. Aztán órák, napok teltével megváltozik a táj – sziklák és hegyek alatt fut át a varázskötél, s néha még el is kell engedje, hogy aztán átkelve az ormokon a túlsó völgyben izgalommal és örömmel fedezze fel újból a kezével igen, de lelkében soha el nem engedett kötelet. Azután mesebeli tájakon, júniusi, nyári gazdag, zöldülő földeken, szelíd dombokon, csengő és kristályvizű patakokon, erdőkön és tisztásokon vezeti őt a kötél, s a lelke nemcsak megtisztul, hanem meg is feledkezik egykori fásultságáról. Később megint beborul a táj – sötét és ijesztő völgyek, meredek sziklafalak és keserves, fenyegető üvöltések kísérik útját, de mégis biztonságban érzi magát, talán csak a kötelet markolja kicsit erősebben, kicsit határozottabban. S így váltakoznak napokon, heteken, éveken, évszázadokon át a tájak – a szép és az ijesztő, a mesebeli és a rémséges, a békés és a vergődő, s közben eszébe jut: vajon hogy is vélhettem otthonomat unalmasnak?

Végül megérkezik. Nem jelzik táblák a helyet, nem harsog harsona, nem pörög ezer dob, de mégis tudja, érzi, hogy megérkezett. Megérkezett oda, ahonnan a kötél elindult, arra a helyre, amit szavakkal nem lehet leírni, de ahol megnyugszik, s ahol ráébred arra, hogy élete azért lett sivatag, mert elengedte a kötelet, s azzal együtt azt is, ami a kötelet elindította; élete azért lett sivár, mert engedte, hogy az elejtett kötelet belepje a por; élete azért lett üres, mert hagyta, hogy emlékezetéből is kiessen, hogy volt egy kötél, amibe kapaszkodva indult; amibe kapaszkodva lehet csak mindenféle tájat megismerni, s amibe kapaszkodva lehet csak megérkezni.

Mi vagyunk ezek az emberek. Pünkösöd van, ünnep van – de az ünneplő ruha sem rejtheti el igazi, mély érzéseinket. Nem is szabad elrejtse. Akkor van ünnep, akkor vagyunk méltók az ünneplőhöz, ha őszinték vagyunk magunkhoz. Életünk sokszor olyan, mint a sivatag. Néha szétnézünk, és rettegve ébredünk rá, hogy unalom, sivárság, kopottság van mindenütt, mindenütt por és homok, mint a sivatagban. Néha nem tudjuk megfogalmazni, hogy mi az öröm életünkben, néha mindent tehernek érzünk, s legtöbbször nem is merünk elgondolkodni azon, hogy honnan jöttünk, és merre tartunk?

Pünkösdkor mozduljunk meg, tegyünk néhány lépést: hátha megmozdul léptünk alatt a homok, hátha szólásra tudjuk bírni a félelmetes csendbe burkolózó tájat. Azért van ünnep, hogy pihenjen a sokat rohanó test, s lépjen a lélek. S ha lépünk, akkor egyszer csak mi is belebotlunk valamibe. Ami idegen, ami furcsa, ami váratlan, de idegensége ellenére sem bosszant, nem haragszunk, hogy orra buktat, mert legalább megcsillan a reménye annak, hogy élet költözhet a kilátás-

talánul sivar tájba. Ebbe a furcsa képbe botlunk bele: „Amikor pedig eljött a pünkösöd napja, és mindnyájan együtt voltak ugyanazon a helyen, hirtelen hatalmas szélrohamhoz hasonló zúgás támadt az égből, amely betöltötte az egész házat, ahol ültek. Majd valami lángnyelvek jelentek meg előttük, amelyek széteszlottak, és le szálltak mindegyikükre. Mindnyájan megteltek Szentlélekkel, és különféle nyelveken kezdtek beszélni; úgy, ahogyan a Lélek adta nekik, hogy szóljanak.”

Nehezen érthető, de mégis erőtlő, tüztől, lélektől lobogó kép. Ne ijedjünk meg tőle. Hajoljunk le, ássuk ki a por, a homok alól, ragadjuk meg mindkét kezünkkel, és induljunk el felsejlő nyomán napkelet felé.

Keresztény unitárius emberek vagyunk. Unitárius örökségünk olyan, mint az erős kötél, amely mentén évszázadokat haladhatunk visszafelé az időben. Két kézzel kapaszkodva a kötélbe megyünk végig a korokon: bejárjuk az elmúlt 20 év sivatagos táját; osonunk fél évszázadnak sötét rémei és árnyékai között, ahol sokszor hatalmas sziklák és hegyek mélyén rejtett utakon, de töretlenül fut a kötél, s izgalommal, örömmel fedezzük fel a túlsó völgyben újra; békés és csendes tájakon élvezzük az utat, ott ahol szépen nyílik a vadrózsa, olyan tájon, melyet csak a költők, a legnagyobbak tudnának leírni; aztán újból beborul az ég, üldözés és szenvedés torlaszolja utunkat; de a kötél átvezet azokon is. És megérkezünk. Oda, ahonnan, úgy véljük, minden elindult. Mert ha néha kicsinyeknek és gyengéknek is tűnünk, vagy tartjuk magunkat, ha néha úgy is érezzük, hogy kiürült unitárius vallásosságunk, az ünnepen, pünkösdkor érdemes meglátni: négy és fél évszázados múltunk vagyunk az örökösei. Csakhogy elengedtük a kötelet, ki ragadták kezünkől, elvesztettük, belepte a por és meg is feledkeztünk róla.

Ez azonban még nem a nagy megérkezés. A kötél tovább halad. Mert nemcsak Dávid Ferencnek, nemcsak unitárius őseinknek vagyunk utódai, hanem keresztények, s a kereszténység történelme a mi történelmünk is. Ezért nem engedjük el a kötelet, hanem haladunk még tovább, sok-sok évszázad váltakozó tájain, míg eljutunk, megérkezünk oda, ahol tényleg úgy érezzük: innen indult el minden. És ez nem más, mint a pünkösdi történet. Ahol a keresztény egyház megalakult, ahol a jézusi tanítás kemény kötőanyaggá, erős, megtartó kötéllel fonódott. S ahogy négyszázötven, ahogy kétezer év útjait végigjárjuk, csodálkozva tesszük fel a kérdést: hogyan érezhettük életünket céltalannak? Hogyan tarthatuk a tájat, a közösséget, az egyházat kopottnak, unalmasnak?

S a válasz ugyanaz: mert elengedtük a kötelet, mely összekötött a múlttal, Dávid Ferencen és annyi más hősen és névtelenen, s az apostolokon keresztül Jézussal, s Jézuson keresztül Istennel. Kiesett kezünkől a kötél, belepte a homok, a por, a közöny és a hitetlenség, s már nem tudjuk, hol van napkelet, ahonnan minden indult, és hol van napnyugat, amerre minden megérkezhet.

Az egyházi, a keresztény hitközösségnél régebbi, hitelesebb megtartó erőt nem találunk. Unitárius egyházunk négy és fél évszázados, ürmösi unitárius egyházközségünk is legalább négyszáz éves, keresztény egyházunk pedig több, mint kétezer éve áll fenn. S nemcsak létezik, de menedék, megtartó erő, sokak életének célt és értelmet adó keret, sokakat vezető és sokaknak biztosságot nyújtó erős kötél volt. Hiteles, mert mindez a pünkösdi örömuzenetben leli eredetét, s mert a pünkösdi örömuzenet nyilvánvalóan nem emberi szó és üzenet, a nagybettűs Lélektől származik, attól, akit megnevezni is nehezen lehet, akinek jelenlétét csak érezni, csak megsejteni, csak hinni lehet a pünkösdi történetben és a mi életünkben egyaránt.

Ez a közösség, ez a hit, ez a szellem megtartó erő, erős kötél volt. Volt – és lehet a jelenben is. Ha megelégljük unott, fásult, céltalan életünket; ha lépünk egyet, hogy megmozduljon körülöttünk a táj; ha eszünkbe jut, hogy volt, van valahol valami, ami utat és célt mutathat; ha alkalmat találunk arra, hogy belebotoljunk a kötélbe, mely múlttal, ősökkel, hittel és eredettel, a Lélekkel összeköt; ha meg tudjuk két kézzel fogni ezt a kötelet, s át tudjuk érezni, hogy a miénk, s hogy azt nem emberi erő adta kezünkbe, hanem valami nagyobb, valami szentebb, a Lélek maga.

A kötél mentén visszafelé, a múltba azért haladtunk, hogy fölfedezzük az eredetet, az indulásnál a Lelket, a csodát. De nem akarunk a múltban maradni, ott sóbálvánnyá változni. A múltból hozott erővel, öntudattal, lélekkel mi új utakat kell keressünk, mi kell a nekünk adott korban és szakaszon ezt a kötelet tovább vigyük. Lehet, hogy ijesztő, árnyas völgyek, lehet, hogy meredek sziklafalak, lehet, hogy kies, gyönyörű tájak várnak ránk, de minden körülmények között kapaszkodnunk kell a kötélbe, hogy mindig kapcsolatban legyünk az előttünk járó lelkekkel, s rajtuk keresztül a mindent megteremtő és mindent elindító Lélekkel.

Pünkösdkor a tanítványok ráébredtek arra, hogy őket a Lélek, Isten segíti; és ezzel a hittel, meggyőződéssel, ebbe a kötélbe kapaszkodva lettek cselekvők, lettek építők, lettek áldozathozók, és lettek mindannyian céllal, értelemmel élő emberek.

Ma pünkösöd van. Ébredjünk rá mi is arra, hogy bennünket is a Lélek, Isten vesz körül és segít. Takarítsuk el e hitről a port, a mocskot, amit a korok és eszmék ráhordtak, hogy újból a miénk legyen. Kapaszkodjunk e kötélbe, legyünk cselekvők, legyünk építők, legyünk áldozathozók, s mindenekfelett legyünk céllal és értelemmel élő emberek. Még ha nem is tudjuk, hova vezet ez a kötél bennünket, higgyük, hogy oda, ahol a helyünk van, ahol a mindeneket elindító Lélek mindenki számára otthont készített. Ámen.

Bálint Róbert Zoltán

A biztos támasz: a változatlan szeretet

„»Vénségetekig ugyanaz maradok, ősz korotokig én hordozlak! Én alkottalak, én viszlek, én hordozlak, én mentelek meg« – így szól az Úr.» (Ézs 46,4)

Kedves Testvéreim!

A változás életünk része. Már a megfogadás pillanatától beindul egy fejlődési folyamat, melynek eredménye a gyermek születése. S e világra sírva magunkat további változáson esik át testünk. Először növekszünk, erősödünk, fejlődünk, hogy aztán erőnk teljét elérve ez a folyamat visszafelé forduljon, míg végül testünk halála után porrá válva egyesülünk az anyaggal, újra részeseivé válva a mindenségnek.

Nemcsak testünk, külső emberünk, hanem a lelkünk, belső emberünk is változik. A személyiségfejlődés folyamatában alakulunk, formálódunk jókká vagy gyarlókká, felelősségteljes barátokká vagy megbízhatatlan cimborákká, nemesedünk család és közösségmegtartó erőkké, vagy satnyulunk a körülöttünk élők számára haszontalan, megtévelyedett lelkekké. Ki-ki a maga módján, de mindannyian változunk.

Változik a világ is körülöttünk: a mindennapi életkörülmények, a társadalmi folyamatok, a lehetőségek, s velük együtt a kihívások, a megoldandó feladatok is.

Vajon jó-e ez a változás az életünkben? Meglehet, hiszen változás nélkül nincs fejlődés. Még a legnagyobb változásra is szükség van néha. Hiszen az visz előre. Ugyanakkor tagadhatatlan ténye is mai életünknek. Számolni kell vele. Azonban minden változás csak akkor egészséges, ha annak folyamatában emberi integritásunkat, emberi méltóságunkat meg tudjuk őrizni. Vagyis: minden végbemenő változás ellenére az ember lelkileg kiegyensúlyozottan, biztonságban tudja magát érezni. Ebben a folyamatos változásban tehát szükség van valami változatlanra: Arra, hogy változatlanul biztonságban érezhessük magunkat.

Az Ézsaiás próféta könyvéből felolvasott bibliai vers kezdetén Isten kijelenti változatlanságát: ugyanaz maradok. Egy egész életen át, a ti egész életetekén át, egészen vénségetekig ugyanaz maradok! Isten változatlansága, egy olyan állandóan változó világban, melyben mi ma élünk, biztos pont, ahová a hívő ember

visszatérhet. Ez a változatlanosság az ő szeretetére, népéhez való ragaszkodására vonatkozik. Ő ugyanúgy szeret minket, mindig. Ez soha nem változik. Isten csodaszép vallomása ez. Olyan vallomás, mintha a gyermekét szerető szülő legszebb gondolata fogalmazódna meg: „*En alkottalak, én viszlek, én hordozlak, én mentelek meg.*” A tévelygő népét féltőn szerető Isten szólal meg, aggódva, dorgálón, de egyben bátorítva is. Az Ő változatlan szeretetére mindig számíthatnak. És ha ez így van, történjen bármi, bármilyen újat is hozzon az élet, bármennyit is változzék a világ, a hívő embernek van biztos támasza: a szerető Isten.

Vajon másnak is ugyanígy támaszkodhatunk szeretetére? Más is így nyújt számunkra biztonságot?

Kedves Testvéreim! Ha végig tekintetek életetekben, számot adhattok arról, hogy miként változik életünkben a biztonságnak ez a megélése.

A gyermekkorban mi jelenti a biztonságot? Szüleink szeretete, szüleink jelenléte. Bárki is bántson, bármi is fájjon, édesanyánk, édesapánk ölelése, támogatása mindent felülmúló biztonságot ad. Boldogtalan az a gyermek, aki nem kapja ezt meg.

Ifjú korban szüleink mellett az álmainkban velünk tartó, megbízható igaz barátok nyújtják a biztonságot. Ez életünkben a legnagyobb változás időszaka. Ha ilyenkor nincsenek mellettünk megbízható emberek, könnyen vakvágányra kerül életutunk.

Felnőtt korban, a mindennapi betevő falat megléte mellett, a megértő társ, a békességes hajlék – ahova behúzódom, védve érzed magad a világ terheitől – ad biztonságot, a családi tűzhely melege, mely nemcsak hőt, hanem szeretetet is sugároz. Mekkora veszteség, ha ebből semmi nem jut Számodra!

Idős korban ki nyújtja az embernek a biztonságot? A gyermekek? Az unokák? Isten? Ennek a kérdésnek a megválaszolása nemcsak az idős emberek szempontjából fontos, hanem a fiatalabb, felnövő nemzedék szempontjából is. Mindannyiunk számára életbe vágó, mert az a világ, ahol az öregek biztonságban vannak, egy életképes világ. Attól lesz életképes, hogy a kölcsönös tisztelet és egymás megértésének az építőkővé épül fel. Mert ez egy olyan világ, ahol tudomásul veszem: az élet nem velem kezdődik, hanem – József Attila szavaival fogalmazva – „*Előttetek egy ember ment el / S utánatok is jön egy ember...*”, s azért tisztelek minden nemzedéket, mert tudom, hogy életem során, ha Isten élni enged, én is minden nemzedék sorsában osztozni fogok: vagyok gyermek és leszek ifjú és idős; felnőtté váltam, de leszek élemedett korú; az élet útját már bejártam, s tudom, milyen szeretetkereső gyermeknek lenni, tudom, hogy milyen a mindennapi betevőért küzdeni, és érzem, ahogy az idő előrehalad életemben, úgy van mind nagyobb szükségem gyermekeim, unokáim szeretetére, segítségére.

Tudatosult már benned Testvérem? Én, Te, csak egy láncszem vagyunk ebben egy végtelenbe nyúló láncban. De az csak addig tarja meg folytonosságát, amíg meg nem szakítjuk: azaz, ha csak a jelenben élünk, és nem törődünk azzal, aki előttünk jár(t) és azzal, aki utánunk jön, ha magunknak valók vagyunk, az élet eme tiszteletre és megbecsülésre épülő folytonosságát, a végtelenbe haladó láncszem folytonosságát megszakítjuk.

Elöttem, előtted, előttünk egy ember ment el, s utánam, utánad, utánunk is jön egy ember... Ezeket az embereket csak akkor tudom megtisztelni, ha közel maradok hozzájuk, nemcsak testi közelségben, hanem lelki közelségben is: átérem életük örömét és bánatát, nehézségét és áldását. Velük élek, örvendek, tűrök és szenvedek – ahogy házassági fogadalmunkban szoktuk mondani –, mert ők is velem élnek, örvendenek, tűrnek és szenvednek. Mert sorsomat az övékkel közösnek látom, s mert sorsukat az enyémmel közösnek látják.

Elöttem egy ember ment el, s utánam is jön egy ember... Talán ez így túl távolinak tűnik... Akkor fogalmazunk másképp, hogy jobban megértsük mindannyian: előttem járt nagyapám és nagyanyám, édesapám és édesanyám, mellettem ott van, a társ, a férj a feleség, akivel együtt járok az úton, s utánam jönnek gyermekeim és unokáim – szemem fényei. Fogom a kezüket, tartom a lelküket, mert az enyéme, véreim. Közelükben vagyok.

Az emberi érzést, a tiszteletet a közelség tudja megtartani. Az, hogy tudunk egymásról. Figyelünk egymásra, miként Isten is számon tart minket. Isten közelség: „*Én alkottalak, én viszlek, én hordozlak, én mentelek meg*” – vallja meg az embernek. Sorsot vállalok veled úgy, hogy ragaszkodásom soha meg nem szűnik. Isten közelség. Jézus, a mi tanítómesterünk a távolságtartó, érinthetetlen és megláthatatlan Isten helyett, az Atyát, a szerető Istent mutatta meg. Azt az Atyát, aki szeretetével érintette meg az ember lelkét. Ennek az Istennek közelsége életet ad. Egymás közelsége is életet ad, ha szeretettel és törődéssel van áthatva. A közelség emberibbé tesz, jobbakká tesz. Mert engedi, hogy meglássuk, s ezáltal jobban megértsük egymást.

Ahhoz, hogy ez örökké változó világban biztonságban érezhessük magunkat, szükségünk van valami változatlan bizonyosságra. Annak bizonyosságára, hogy nem vagyunk egyedül: Velünk van a maga közelségével és változatlan szeretetével az Isten, és velünk vannak azok, akik előttünk jártak, akikkel együtt lépdelünk az úton, és azok, akik utánunk jönnek.

Kívánom, Testvéreim, hogy ezt a közelséget érezzétek meg mindennapjaitokban. Azt a közelséget, mely életet ad, mely örömet szerez. S érezzétek magatokénak a biztatás: „*Vénségetekig ugyanaz maradok, ősz korotokig én hordozlak! Én alkottalak, én viszlek, én hordozlak, én mentelek meg.*” Ámen.

KÖNYVSZEMLE

Vajda András: *Az írás és az írott szó hatalma. Az írás a mindennapokban egy Maros megyei településen.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013, 300 p.

Miért, mit és hogyan írtak az emberek? Akár zavarba is jöhetünk, ha a fenti kérdésekre válaszolnunk kellene. Egyrészt, mert több ezer éves története során az írás szinte számba vehetetlen formában és funkcióban volt jelen az emberiség életében. Már akkor is elbizonytalanodunk, ha csupán arra gondolunk, mi magunk a betűk elsajátítása óta milyen változatos formában találkoztunk vele, és vettük igénybe; hogy az elektronikus írás elterjedése milyen nagy mértékben szorította vissza, építette le a kalligrafikus írást. S ha mások írás- és olvasásszokásaira is ki kellene térnünk, ismét be kellene ismernünk tájékozatlanságunkat. Mint ahogy azt is nehezen tudjuk elképzelni, hogyan igazodnak el írás nélkül az analfabéták a teleírt világunkban.

A fenti kérdésekre olyan tudományok keresik a választ mint az epigráfia, a paleográfia, a grafológia, a nyelvészet, a szociológia, a történelemtudomány, a művelődéstörténet, a kommunikációtudomány, a médiatudomány, az irodalomtudomány, de legfőképpen az etnológia és az antropológia. A magyar íráskutatás kérdésfelvetése főként történészek részéről

fogalmazódott meg (Hajnal István, Benda Kálmán, Jakó Zsigmond, Tóth István György). Vajda András néprajzkutatóként írt doktori disszertációt egy Maros menti település, Sáromberke írásszokásairól, s ez a disszertáció a közelmúltban az olvasók kezébe került. Ezt a könyvet szeretnénk most bemutatni.

Sáromberke a Maros bal partján fekszik, Marosvásárhely közelében, a Teleki család hajdani birtokán. A feljegyzések az 1750-es évektől jelzik iskolamester jelenlétét. A 20. században az iskola és az egyház mellett különböző egyesületek és intézmények szervezték a falu kulturális életét. A 2002-es népszámlálás 1648 személyt jegyzett a településről. A földek kollektivizálásáig a lakosság zöme földművelésből élt, az utóbbi félszázad során a kézművesek és az ingázó munkások száma megnőtt. Ebben a környezetben, ilyen körülmények között került sor az írás birtokbavételére. Vajda András 10 család és több intézmény (református egyház, iskola, művelődési ház) irattárát vonta be az elemzésbe. Ez a gazdag – a 19. század végétől a 20. század elejéig nyúló időszakra kiterjedő – adat-

bázis az írás meghonosodásának és gyakorlatának helyzeteit, az írás funkcióit, a falu lakóinak íráshasználati habitusait teszi láthatóvá.

A település központjába települt intézmények az íráshasználat által megteremtették a nyilvános szférát (vásártér, iskola és óvoda, művelődési ház, posta- és telefonhivatal, Hangya Szövetkezet, községháza, boltok). Az általuk kezdeményezett írásbeli kommunikáció világi tartalmakat honosított meg és forgalmazott. Ezek a tartalmak a közéleti eseményekre mobilizáló szándékot követtek, változó intézményi nézőpontokat érvényesítettek, a rendelkezések és a reklámok nyelvi megoldásait alkalmazva aktuális eszményekre hangolták rá a település lakóit. A nyilvános tér másik pólusán a templomi írásbeliség a megváltozott kontextusban (ateizmus, tudományos materializmus, politikai ideológiák, globalizáció) biztosította a vallásos szemlélet átadásának folytonosságát, a magánélet vallásos eszmékhez és eszményekhez való hozzáigazítását. Az írás a falu főterében zajló küzdelem médiuma volt.

Jelentősen eltér a kötet következő fejezetének szemlélete és szándéka. Három család (paraszt)írástírájának kvantitatív, tipológiai és tartalmi elemzése azt követi nyomon, hogy az írás hogyan épült a család mint társadalmi alapformáció életébe, életvezetésébe és kapcsolattartásába. Habár az írástírólogia egyik klasszikus szerzője azt feltételezte, hogy az írás hatása csupán

a családnál nagyobb szociális formációkat érintette meg, alakította át, Vajda András következtetései a 20. századra vonatkozóan korrigálják ezt a kijelentést. A családok birtokában lévő, bizonyára egy nagyobb szövegtörzshöz tartozó 1311 irat (nyugta, elismervény, számla, bizonylat, telekkönyv, szerződés, tulajdonlevél, oklevél) a családi íráshasználat gyakorlataira vet fényt. A 18. század végétől kiépülő adminisztráció az írás által közvetítette elvárásait a család felé, s a család szintén írásban kényszerült válaszolni a hivatalok kihívására. Ezáltal az írás a család mint formáció életének jogi, törvényes, adminisztratív kereteit építette meg, ellenőrizte és szabályozta a tulajdonjogot, a gazdálkodást, a termelést, a családtagok életpályáját és státusát. Az oralitással szemben hivatalosnak átminősülő írás és az iratok családon belüli tárolása, őrzése, használata vezetett el a családi irattárak szerveződéséhez, az irattárolás, az iratgyártás és -használat rutinjának kialakulásához, s ezáltal a családi identitás generációkon keresztül közvetítéséhez.

A kötet harmadik tömbje a családi íráshabitusok vizsgálatáról átvezet az individuális, privát írásgyakorlatok vizsgálatára. Ezúttal a szerző azt követi nyomon, hogy az írás hogyan lesz a családi és személyes identitások teremtésének, kifejezésének és közvetítésének eszközévé. Az újabb fejezetben elemzés olvasható a privát levelezés el-

terjedésének okairól (a családtagok munkamigrációja, a háborúk okozta szétszóródása, a turizmus fellendülése, a kapcsolatháló kiszélesedése), az idő múlásának fokozott/kényszerű számoltartása által kiváltott nosztalgia, emlékéllítás írott formáiról (emlékverses füzet nyitása, naplóvezetés, a tárgyak datálása, események megörökítése). Sáromberkén, akárcsak másutt, megszületett a saját gondolatok és érzések irodalmi formába öntésének igénye; a szakirodalom ezt az irodalmat nevezi a naiv, amatőr, betolakodó irodalomnak. A 20. század eseményei (háborúk, hadifogság, kollektivizálás) intenzív és partikuláris élményeket kínáltak fel, az egyéneket sajátos, személyes döntések meghozatalára kényszerítették. Ez – valamint az élményeknek az elmagányosodás miatti kibeszéletlensége – vezetett el az egyéni életpályák megörökítésnek eltömegesedéséhez, a narratív identitás formájának tekinthető kéziratok, önéletrészek, naplók megírásához. Külön elemzés tekinti át Sáromberke falumnográfiait mint a lokális identitás írásba, narratív formába öntött alakzatát.

Vajda András egy településre szűkíti vizsgálatának határait. Eljárása azzal az előnnyel jár, hogy az írás történetében Európa-szerte lezajlott változást követhetővé teszi az olvasók számára. Következtetései általános érvényűek. Sikerül rekonstruálnia azt a folyamatot, amely során az írás kikerül az írás specialistáinak, az írástudóknak

a kezéből és az intézmények felügyelete alól, beépül a magánéletbe, és változatos szerepeket vállal fel.

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Intézete doktori iskolájának oktatói és hallgatói 2008-ban indították az *Emberek és kontextusok* sorozatot. A forrásközlő kötetek a társadalomkutatók és a népi életforma, a néphagyományok iránt érdeklődő olvasók figyelmére tartanak számot. Vajda András könyve a sorozat 9. kötete. Előzményét képezi a magyarvistai András Erzsi Erdei (1. kötet, gondozta Ambrus Judit, 2008), a mezőkeszűi Kiss Dániel (5. kötet, gondozta Bajkó Árpád, 2010), a mezőköbölkúti Nagy Julianna (7. kötet, gondozta Ozsváth Imola, 2012) kéziratok életművének, egy sáromberki férfi önéletrészesének (2. kötet, gondozta Vajda András, 2008), udvarhelyszéki néptanítók életpályájának és élettörténetének (3. kötet, gondozta Ozsváth Imola, 2009), a mezőszéki Detreheuntelep 20. századi történeteinek (6. kötet, gondozta Keszeg Vilmos, 2012), betegségekre és gyógyítókra vonatkozó tudás (4. kötet, gyűjtötte Kocsis Mónika, Kosz Zsófia, Soós Párhonyi Tímea, Bajkó Árpád, 2010), rontók, gyógyítók és áldozatok történeteinek (8. kötet, gyűjtötte Fodor Attila, Salánki-Fazekas Éva, Salló Szilárd, 2012) elemzése. A kötetek DVD-melléklete gazdag vizuális és hangzó anyaggal szemlélteti a kutatás tárgyát.

Keszeg Vilmos

ABSTRACTS

Tamás Túri: *About the Reception of Ferenc Spira (Franciscus Spiera) in Hungary and Transylvania*

This paper focuses on the story of Spira Ferenc (Franciscus Spiera) a famous apostate in the 16th century. The Inquisition forced him to publicly recant his protestant beliefs, after which Spira fell into religious despair and killed himself. His story was written by four witnesses: Pietr Paolo Vergerio, Sigismundus Gelous, Matteo Gribaldi and Henry Scrimgeour and was printed in a huge collection in Basel, 1550. This story had a great following among protestants in Europe, each protestant confession could use it for its own polemical aims. This paper represents this story's reception in England and Germany. It then focuses on the account of a famous Hungarian humanist Sigismundus Gelous (Gyalui Torda Zsigmond) and Tóke Ferenc's poem about Spira. It discusses several works in which Spira as exemplum appears: Kulcsár György: *Az halálra való készületről...* 1573. Károlyi Péter: *Az halálról, feltámadásról...* 1575. In these texts we find Spira in the context of the *ars moriendi* (the art of dying).

Lastly, the study broadens this text-corpus about Spira with a new Unitarian work from the 17th century. This is a preach succession of ten sermons which interprets in 10 preaches the Revelations, 22,1–2. Spira's story is registered in the 9th piece, and the 9–10th preaches are also contain the *ars moriendi*. It is very interesting that the Unitarian work did not apply Spira's example to confessional aims, this way tears out and therefore separates the story from the traditional protestant polemical context. Although in this period (i.e. the 17th century) the situation of Unitarian Church in Transylvania was very difficult and we have knowledge about lots of Unitarian apostates. The preach succession did not take the opportunity of including Spira Ferenc's story in it's original context. By these examples we can observe that the story's confessional-polemical interpretation faded in Hungary and Transylvania.

Keywords: Spira Ferenc (Franciscus Spiera), apostate, protestant polemic, unitarian preach, *ars moriendi*, reception

Anna Szakál: *The Unknown János Kriza and his Unknown Collector Colleagues*

The science of folklore represents the Unitarian bishop János Kriza (1811–1875) as the most canonic figure of the 19th century folk collection movement. Nevertheless, we have only superficial knowledge about the methodology of his collection, the composition of his collector-network, the identity of the collectors, and the motivations, and the background of the collection. This paper shows that the history of the 19th century Hungarian folkloric science is void of basic research and that the unrevealed character of the sources it is mostly unknown. The existing available factual observations are mainly accidental because few of them rely on knowledge of manuscript sources. For this reason most of the statements considering the 19th century folkloric collections have to be handled with reservation until the necessary research is done. This will require that besides the exploration of the primary folkloric sources, other sources needs to be explored such as historical, ecclesiastic and educational ones.

Keywords: János Kriza, 19th century folklore, sources, folk-collectors, folk-collection

Katalin Sárai Szabó: *The Modernity and the Unitarianism. Flóra Perczelné Kozma the “Apostle” of Liberal Religion Thought Was Born 150 Years Ago*

The paper focuses on the story of Flóra Kozma (Mrs Ferenc Perczel) linking her “birth” to a specific turning point, namely her conversion from Calvinist faith to Unitarianism. Through the analysis of her new world interpretation it seeks to answer one single question: how (with what strategy) did a middle-class woman, labeled rather “conservative”, cope with social changes, including the consequences of modernity, the fairly chaotic world at the turn of the 19th and 20th century, as determined by many simultaneous trends.

In her lectures and published writings, she put the main emphasis on the explanation and propagation of Unitarianism, this free-spirited religion. She represented this cause in all her public actions. Additionally, she took a stance on numerous social questions, mainly concerning women’s rights and social problems, and regularly put forward her opinion regarding culture, education and the arts. She became actively involved in charitable work, too, as a member of several women’s and social organizations.

The most remarkable thing in Flóra Kozma's life story is how she consistently relied on those spiritual and moral foundations that she considered to be the most advanced and modern, that is, Unitarianism. With its aid she was able to set social problems, as well as technical and lifestyle changes in her system of values. She built up her own identity this way, and thus perhaps the most important element of self-determination for her was the conviction that she belonged among the "most progressive", the truly modern. She attributed a prominent role to women in the moral education and improvement of the members of the society and in the spreading of the Unitarian spirit. Even if her activity "of public utility" cannot be considered professional work, it should be understood as a kind of fulfillment of a vocation, as a particular opportunity of self-realization. In this respect she did not stand alone among her contemporaries. Beginning from the end of the 19th century, social and church work provided a certain form of public life and emancipation for many women – for Flóra Kozma among them.

Keywords: conversion, Flóra Perczelné Kozma, Unitarianism, modernity, woman, emancipation

György Gaal: *Kelemen Gál's Studies of Sámuel Brassai*

This is a chapter from a volume dedicated to the activity of Kelemen Gál (1869–1945), the much appreciated philosopher and pedagogue, head of the Unitarian College. Sámuel Brassai was the best known Unitarian scholar of the 19th century. Though Gál was not his student he did know him personally. He was able to write a review of his last philosophical work in Brassai's lifetime. Our study presents all those writings of Gál which are connected with the life and activity of Brassai. It states that for about 40 years – through his speeches and writings – Gál kept alive the memory of the great polymath. In 1932 he even published a volume of 10 chapters about Brassai. The aim of this volume was to analyze Brassai's concepts as an aesthetician, literary critic, linguist, methodologist and as a Unitarian. Brassai's scientific activity is not adequately appreciated because he does not have a main masterpiece, an important discovery that could make him famous. His aim was to become the "teacher of Hungarians". Gál's volume and other studies on Brassai are nearly completely forgotten; in studies dealing with Brassai's activity his name is rarely mentioned.

Keywords: Sámuel Brassai, Unitarian College, scholar, linguist, methodologist, literary critic, polymath

Halottaink

Török Áron ny. lelkész 2014. március 8-án, életének 89. évében visszaadta lelkét Teremtőjének.

1925. augusztus 3-án született Homoródszentpálon. Az elemi iskolát szülőfalujában végezte, majd a székelykeresztúri Báró Orbán Balázs Unitárius Főgimnázium tanulója lett. 1944. szeptember 8-án sok más társával besorozták őt is munkaszolgálatra a Dunántúlra. Kaposváron és Sárváron katonáskodott. Leventekatonasága 1945. április 20-ig tartott. 1946-ban érettségizett Székelykeresztúron.

1947–1951 között a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet hallgatója volt. 1951–1954 között a zsil-völgyi lupény-vulkáni gyülekezetben kezdte meg lelkesi szolgálatát. 1954–1972 között Énlaka lelkésze. Itt alapított családot, feleségével együtt nagy szeretettel szolgálta a kis közösséget. 1972–1973 között Szent-ábrahám lelkésze volt.

1973–1998 között a sepsiszentgyörgyi egyházközség lelkipásztoraként tevékenykedett. Az évek során egyre növekvő gyülekezetének a kis imaház mellé templomot álmódott, és építeni kezdte azt. 1999–2005 között azonban új formában folytatta szolgálatát: sepsiszentgyörgyi kórházlelkészi minőségben. 2006-ban Sepsiszentgyörgy városa közösségi munkája elismeréseként Pro Urbe díjjal tüntette ki.

Temetésére március 11-én Sepsiszentgyörgyön került sor a helyi unitárius templomból. A szertartást Kovács István helyi lelkész végezte. Az Egyetemes Egyház részéről Bálint Benczédi Ferenc püspök, a Háromszék-Felsőfehéri Egyházköztől Török István esperes búcsúztatta. A temetőben Gyerő Dávid kolozsi, Máthé Sándor brassói lelkészek és Kató Sámuel volt gondnok mondtak búcsúbeszédet.

Emléke legyen áldott!

Kiss Jenő ny. lelkész 2014. június 18-án, életének 90. évében visszaadta lelkét Teremtőjének.

1925. április 21-én született Kökösön. Elemi iskoláit Homoródkeményfalván végezte. A Báró Orbán Balázs Unitárius Főgimnáziumban érettségizett Székelykeresztúron. Teológiai tanulmányait az Unitárius Teológiai Akadémián kezdte 1946-ban. A lelkesi képzés megszerzése után szolgálatát Désen és Besztercén kezdte, ahol rövid ideig szórványlelkészként tevékenykedett. 1950-ben kineve-

zést nyert a fogarasi egyházközség lelkészi állásába, ahol 42 éven keresztül, 1992. október 1-jén történt nyugdíjba vonulásáig szolgált. Nyugdíjazása után Nagyváradon élt, ahol beszolgáló lelkészként is tevékenykedett Boda József nyugdíjba vonulása után (1998) a lelkészi állás betöltéséig.

Temetésére a nagyváradai Rulikowski temetőben került sor 2014. június 21-én. A szertartást Farkas Dénes ny. lelkész-esperes végezte, a háromszék-felső-fehéri kör nevében Török István esperes, a Főhatóság és a kolozs-tordai kör képviselőjében Dimény József esperes, a nagyváradai gyülekezet részéről Molnár Imola gyakorló segédlelkész búcsúztatta.

Emléke legyen áldott!

STUDII

Tamás Túri	
Recepția ungară și transilvană a istoriei lui Ferenc Spira	103
Anna Szakál	
Necunoscutul János Kriza și colaboratorii lui anonimi	131
Katalin Sárai Szabó	
Unitarismul și modernitatea. 150 de ani de la nașterea lui Flóra Perczelné Kozma, „ucenica” religiozității liberale	142
György Gaal	
Kelemen Gál cercetătorul lui Brassai	164

ATELIER

Csilla Lakatos	
Problemele teoretice și practice în pregătirea cuplului pentru cununie	177

AMVON – MASA DOMNULUI – LITURGHII

Előd Szabó	
Legământul Sfântului Duh	198
Róbert Zoltán Bálint	
Sprijinul infailibil: iubirea constantă	202

RECENZII

András Vajda: <i>Puterea scrisului și a cuvântului scris. Scrisul cotidian într-o localitate din județul Mureș</i> (Vilmos Keszeg)	205
Rezumate	208
Anunț de deces	211

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor: **Róbert Zoltán Bálint**

Îngrijirea textelor/corectură: **Miklós Kürti**

Tehnoredactor: **Péter Virág**

Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,
Botond Koppándi, Lehel Molnár B.,
dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit în Tipografia GLORIA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

- Tamás Túri
About the Reception of Ferenc Spira (Franciscus Spiera) in Hungary and
Transylvania 103
- Anna Szakál
The Unknown János Kriza and His Unknown Collector Colleagues 131
- Katalin Sárai Szabó
The Modernity and the Unitarianism. Flóra Perczelné Kozma the “Apostle”
of Liberal Religion Thought Was Born 150 Years Ago 142
- György Gaal
Kelemen Gál’s Studies of Sámuel Brassai 164

WORKSHOP

- Csilla Lakatos
The Theoretical and Practical Issues for Marriage Preparation 177

SERMONS

- Előd Szabó
The Rope of Soul. 198
- Róbert Zoltán Bálint
The Trustworthy Support: the Unchanging Love. 202

BOOK REVIEWS

András Vajda: *The Power of the Writing and the Written Word. The Writing in the Everyday Life in a Maros County Settlement* (Vilmos Keszeg). 205

Abstracts 208

Obituary. 211

Year of Foundation: 1861. Edited by Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **Róbert Zoltán Bálint**

Copyreader: **Miklós Kürti**

Layout: **Péter Virág**

Members of the Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,
Botond Koppándi, Lehel Molnár B.,
dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Printed in the GLORIA Printing House. ISSN 1222-8370.